

אבי, אהרן חיים כהן, בחייו ובמותו

בשנים האחרונות, למעלה משלושים שנה אחרי פטירתו בגיל חמישים ושש, החל אבי, אהרן חיים כהן, לזכות להכרה ציבורית על פעולתו בתחום המודיעין ויחסי יהודים-ערבים. מחבריהם של ספרי היסטוריה, שהתעלמו ממנו עד כה, או הזכירוהו ככרך אגב, החלו להתעניין במפעלו. הגדיל לעשות פרופ' יואב גלבר, שבספרו 'שורשי החבצלת' הקדיש לאבי מקום בולט ותיאר בפירוט את תרומתו לפעילות המודיעינית והמדינית של היישוב בשנות העשרים והשלושים.¹ פרסום הספר עורר גל קצור של התעניינות בתקשורת, שהתבטא בין היתר במאמרו של ירון לונדון 'המסתערב הראשון', שהכיל תיאור תמציתי של פעילותו.²

בדברים שלהלן יש משום תערוכת של האישי ושל התיעודי. יובאו כאן מסמכים ועדויות, לצד הרהורים וזיכרונות בעלי אופי אינטימי. ייתכן שעדיף היה להפריד בין הדברים, אבל מצאתי שמבחינתי הפרדה כזו תהיה מלאכותית מדי, וגם אם עירבתי מין בשאינו מינו, אני נוטה בכל זאת לדאות את הדברים הנחשפים כאן כבעלי טבע משותף: מסמכים שטרם פורסמו ורגשות שטרם ניתן להם ביטוי. מאז שעמדתי על דעתי ניסיתי לדאות את אבי, שנפטר בטרם מלאו לי חמש שנים, כפי שהיה במציאות, מעבר לסיפורים ולאגדות שנקשרו בו, עד כמה שהדבר אפשרי. אך גם כשאני מתאמץ לבחון את אבי ואפילו לשפטו

* הדברים שלהלן נכתבו בנובמבר 1993, במהלך שנת לימודים באמסטרדם. מאז עברתי כמה פעמים על מה שנכתב אז, אך תיקנתי רק מילים ספורות. גם עתה, כעשור וחצי אחרי שנכתבו הדברים לראשונה, אני מוצא שאינני מעוניין לגרוע מהם או להוסיף עליהם, אף שהיום הייתי מנסח את חלקם מעט אחרת.

1 גלבר.

2 לונדון.

בעיניים אובייקטיביות, עדיין אינני יכול להתנתק מעוברת היותי בנו, או לעסוק בקורות חייו מתוך ריחוק וללא מעורבות. לפיכך יובאו כאן דברים בשילוב: סקירת תולדות המשפחה וקורות חייו של אבי; עוברתו, ובעיקר המשבר הגדול בחייו עם התפטרותו מהסוכנות היהודית, כפי שהם משתקפים במסמכים שבידי; ודברים שבין בן לאביו.

המשפחה

סיפור השתרשותה של משפחתי בארץ החל לפני למעלה ממאה שנה, כאשר סבו של אבי, שנקרא אהרן הכהן, יצא בשנת 1885 מעירו שיראז שבררום פרס לבקר בארץ הקודש. הוא מצא בארץ קהילה של בני עירו אשר בשנת 1815 – היא שנת תקע"ו בשופר גדול לחירותנו, שעוררה גל משיחי ברחבי העולם היהודי – עלו בדרך המדבר והתיישבו בצפת. בלבו של אהרן גמלה החלטה להעלות את בני משפחתו ולהצטרף אל אחיו בציון. אך תחילה יצא כשר"ד מטעם קהילת צפת אל קהילות היהודים בבוכרה, בקווקז וברוסיה. בהיותו בעיר קרסו-בזאר שבחצי האי קרים נפל למשכב, והידיעה על כך, שנשלחה לעידו במברק, נשתבשה בדרך, ובני משפחתו סברו שמת וישבו עליו שבעה. אך כדרך שליחי מצווה שאינם ניוזקים, החלים אהרן, שב לעידו ובמהרה חיסל את ענייניו, אסף את בני משפחתו ושם לדרך פעמיו. המסע, ביבשה ובים, ארך כחצי שנה. לאחר טלטלות מרובות הגיעו העולים לנמל יפו ויצאו בדרך לצפת. השנה הייתה 1889. רצה המקרה – או הגורל או אצבע אלוהים – וליר שכם נחסמה דרכם בשלג כבד. בלית ברירה פנו דרומה ובאו ירושלימה והתיישבו בה, וכך הפכה המשפחה ירושלמית מובהקת במקום להימנות עם זקני צפת. פרטי הסיפור ידועים בזכות הזיכרונות שרשם רפאל חיים הכהן, צעיר בניו של אהרן, ושנדפסו בספרו 'אבנים בחומה'³. בני המשפחה התערו בעירם החדשה, לימדו לשונם לדבר עברית, ערבית וספניולית, התחתנו בבנות הארץ והעמירו צאצאים הרבה. לבניהם כבר לא נותר הרבה ממסורת אבותיהם בפרס, ולבני בניהם כבר לא נותר מאום. בני רווי ואף המבוגרים ממני ראו עצמם כבני הארץ במלוא מובן המילה, ללא השתייכות עדתית מסוימת, וברוב המקרים אף ללא תסביכים עדתיים.

תמונה פטריארכלית שצולמה בירושלים בסביבות שנת 1913. במרכז יושב חכם אהרן הכהן, וסביבו בני משפחתו, ובהם בתו ושלושת בניו, חתן וכלות, נכרות ונכרים וקרובי משפחה אחרים. אהרן חיים כהן מופיע בתמונה כילד חבוש תרבוש, יושב על האדמה בשורה ראשונה. לשמאלו אחותו הבכורה בת־שבע. מעליה אמם בכורה־חנה ובחיקה התינוקת אסתר (יושבת שנייה משמאל). האב בנימין, לפני נסיעתו לדרום־אמריקה, עומד מאחור בתלבושת בהירה (רביעי משמאל)

אביו של אבי, בנימין, היה בעת עליית המשפחה ארצה נער צעיר. הוא מצא עבודה בבית הרפוס של החכם אברהם משה לונץ וזכה להימנות עם מארגניה של הפגנת הפועלים הראשונה ככל הנראה שהתקיימה בירושלים.⁴ הוא נשא לאישה את בכורה-חנה אסולין, בת למשפחה מוגרבית ותיקה בעיד העתיקה, שנודעה ביופייה. האגדה המשפחתית מספרת שכשבאו החתן וקרוביו לערוך את התנאים, חוללו השכנים הערבים – כמקובל ואולי מעבר למקובל – פנטזייה, שהייתה מלווה ביריות באוויר, עד שהחדשים-מקרוב-באו נבהלו וברחו. ייתכן גם שהמהומה עוררה בלבם ספק בתומתה של הכלה המיועדת. החתונה יצאה ככל זאת אל הפועל, ובתמונה שנותרה מהאירוע נראה החתן לבוש בגד מסורתי ארוך וחבוש תרבוש. אורחים בביתי שראו את התמונה תלויה על הקיר נהגו לשאול אותי איזו תחפושת אני לובש, עד כדי כך רב הדמיון, שכן ירשתי את תווי פניו ואת קומתו של סבי. אבי ואחותו הבכורה דמו לאמם בקומתם הנמוכה ובפניהם הסגלגלים. או שמא הרעב הנורא שסבלו בילדותם, כפי שיסופר, בלם את צמיחתם.

בתמונה פטריארכלית מרשימה שצולמה כנראה בסביבות שנת 1913 נראה אהרן הכהן מוקף בלמעלה משלושים איש ואישה מבני משפחתו. התמונה צולמה אי שם בירושלים, ב'חיק הטבע' (משוכת שיחים נראית ברקע). שורה של כיסאות הוצבה שם, והישיש הנכבד יושב במרכזה מוקף בכנות המשפחה – בתו וכלותיו. מאחוריהם ניצבים הגברים – בניו וחתנו של אהרן, נכדיו המבוגרים וקרובים אחרים. בשורה הקדמית יושבים הילדים על האדמה. כל בני המשפחה לבושים במחלצותיהם, בתערובת של לבוש מזרחי ומערבי, איש איש כדרכו, אך כולם חבושים תרבושים. הנשים אוחזות שמשיות אלגנטיות, וכידי הילדים ניתנו פרחים וספרים. אבי, ילד כבן חמש לבוש גלימה ותרבוש לדאשו, נועץ במצלמה מבט נבוך. התמונה כולה מקדינה ביטחון ויציבות, כתמונות אין-ספור שצולמו באותה העת ברחבי העולם, בטרם בוא המלחמה הגדולה, שניפצה לרסיסים את ביטחוננו ואת יציבותו של העולם של אתמול.

סבי בנימין הוליד בת, בן – הוא אהרן אבי – ועוד בת, ואז גמלה בלבו ההחלטה לנסות את מזלו במסחר בדרום אמדיקה, כדוגמת קרובי משפחה שיוזכרו בהמשך. אך כידוע לרבים שניסו והתאכזבו, אין די בנסיעה לאמריקה כדי להצליח: נחוצים גם עבודה דבה ומעט מזל (או להפך). לפי שורש נשמתו לא היה סבי סוחר אלא תלמיד חכם. הוא

4 אוליצקי, עמ' 122-123.

העדיף את הישיבה לפני ספרי הקודש בבית הכנסת על פני החיזור בשווקים, ובקושי הצליח להתפרנס. עיתוי נסיעתו היה גרוע מאין כמוהו: זמן לא רב אחרי צאתו לדרך פרצה המלחמה והוא נותק מבני משפחתו למשך שבע שנים ויותר, וגם את מעט הכסף שהצליח לחסוך לא יכול היה לשלוח. אשתו וילדיו נותרו ללא מגן ומפרנס, ועתידים היו לחוות את מוראות המלחמה והרעב בכל נוראותם.

ילדות בירושלים הישנה

ילדותו של אבי הייתה קצרה מאוד. מחמת המלחמה נגרר בעורו ילד אל הבגרות וקיבל עליו את האחריות הכבדה להציל את משפחתו מרעב. תאריך לידתו הרשמי הוא ז' בתשרי תרס"ז, 26 בספטמבר 1906, אם כי קיימת גם גרסה המקרימה את תאריך הולדתו בשנה, וגרסה אחרת מאחרת אותו בשנה.⁵ המשפחה התגוררה אז בשכונת מְצַרְאָה (מוסדרה) היהודית-ערבית, מול שער שכם, בבית שבנה סבו של אבי, ושהוא והסמוכים אליו נמחקו מאז מעל פני האדמה.

ללימודים רשמיים זכה אבי בקושי, הוא למד רק ארבע או חמש כיתות בבית הספר 'דורש ציון' לפני שיצא לעבוד. אף שמודיו הכירו בכישרונו, לא היה ביכולתם לעצרו אחר כותליהם כשהחובה הבוועדת בקרבו לקיים את אמו בחיים דחפה אותו החוצה. הוא קיבל עליו את העול לפרנס את אמו ואחיותיו ורבק במשימתו בכל דרך אפשרית. משאזל כספם החל אבי למכור את חפצי הבית ולבסוף גם את הבגדים, ומשתמו אלה המשיך לדרוף אחר פיסת לחם בכל מחיר. מלחמת הקיום חייבה אותו, ועורו ילד קטן, לעבוד בסבלות בשוק ובכל מלאכה קשה כדי להביא לחם לבני ביתו. לא פעם ניסיתי לרמות לי אותו סובב ברחובות העיר בימים ובלילות, נלחם בקור, ברעב ובפחד, נצמד בעקשנות שאינה יודעת פשרות למטרתו היחידה – אך גם אם משהו מהתחושות הללו מוכר לכולנו, איך אוכל להבין באמת את תחושותיו של מי שהתנסה בכל אלה יום יום ושעה שעה?

5 תאריך זה מופיע אצל תדהר, עמ' 1461, וככל הנראה קיבל את המידע מאבי. לפי ר"ח הכהן נערכה ברית המילה של אבי בחול המועד סוכות תרס"ו (אוקטובר 1905), סמוך לאחר חתונתו שלו, ראו: הכהן, עמ' 124. אמי טברה תמיד שאבי נולד בשנת 1907.

בת־שבע כהן, אחותו הבכורה של אבי; מתוך דברים שרשמה מפיה אחותי, חנה בידן, בשנת 1968:

הרעב בעיר העתיקה הלך וגבר. כל זמן שנמשכה המלחמה, לא היה מוצא ממנו. התורכים בארץ התעללו ביהודים ואף את המעט שהיה להם, גטלו לעצמם. תחילה עוד היינו ניזונים מקליפות של ירקות שונים ושל תפוזים שהיו זורקים העשירים. היינו מתנפלים, חבורה שלמה של ילדים רעבים, על קליפה אחת קטנה. לבסוף החלו העשירים לאכול גם את הקליפות...

[בשל המכות שהיה סופג לעתים קרובות מדורו החורג האכזר] פחד לבוא הביתה. היה בא רק באמצע היום ומביא לאמו לחם. בלילות לא היה שב הביתה. הערצתי את אומץ לבו. היה משוטט בלילות החשוכים ברחובות השוממים ללא פחד. היה ילד קטן וחלוש ואף פעם לא הבנתי מאין שאב כל כך הרבה עוז רוח...

רק בזכות מעשיו האמיצים זכינו לפעמים לראות פת לחם. הוא לא נרתע מכל עבודה והיה משרך דרכו אחרי כל אדם שהבטיח לו כסף ויהיה זה הטיפוס המפוקפק ביותר. פעם ישבנו על שפת הרחוב, חבורה של ילדים רעבים, ובכינו מרוב סבל וכאב. צעקנו במקלה מתוך ייאוש 'ג'ועאן, ג'ועאן' [רעב]. לפתע עבר במקום כומר ושאל: 'מי רוצה לקבל שני בישליקים?' אף ילד לא העז לזוז ממקומו. כולנו פחדנו פחד נורא מכמרים וכנסיות. רק אהרן קם והלך אחריו דרך ארוכה ומפותלת מאוד. הכומר הוביל אותנו למנזר רחוק, והוריד אותנו קומות רבות מתחת לאדמה. שם הראה לו גופה של מת וציווה עליו לְחַצְחָה. אהרן לא היסס לעשות את העבודה האיזמה הזו. כפי שסיפר לאחר מכן, החל המת לצוף בחדר בתוך המים והסבון, בקושי השתלט עליו והתגבר על הקשיים. באותו יום חזר הביתה מנצח, עם שני בישליקים ועם סבון.

אבי נחל ניצחון חלקי במלחמתו ברעב. במאמץ עליון הצליח לקיים בחיים את אמו, שחלתה ורותקה למיטה, את אחותו הבכורה ואת עצמו, אך האחות הקטנה, אסתר, המופיעה כתינוקת בחיק אמה בתצלום המשפחתי הגדול מהימים שלפני המלחמה, לא החזיקה מעמד.

עם תום המלחמה תם הסבל, אך חלפו עוד כשנתיים מאז נכנסו גיטותיו של אלנבי לירושלים ועד ששב סבי בנימין אל העיר ואל

משפחתו המצפה. אחת התעודות המשפחתיות הישנות ביותר שבידי היא תעודת מסע שהוצאה בקונסוליה הצרפתית בבואנוס-אירס על שם בנימין אהרן כהן ביום 2 במאי 1919. מהתעודה עולה כי סבי הודיע שנולד 'בירושלים, סוריה, בשנת 1877' (האם נאלץ להסתיר במכוון את עובדת לידתו בפרס כדי שיוכל לחזור לירושלים או שיד המקרה ברבר?). התעודה מתירה לנושאה, שתמונתו (שנעלמה בינתיים), חתימתו (בעברית) ותיאורו המפורט מצורפים, 'לחזור לסוריה דרך צרפת'. סבי חזר לירושלים, כפוף וחולה מהמסע המפרך בבטן האנייה, וכמעט בחוסר כול. אחרי שהתאושש פרנס את משפחתו במכירת ירקות והקדיש שאר עתותיו לתורה. סבתי ילדה לו עוד בת ושני בנים, בהם דודי יעקב, שעתיד היה ללכת בעקבות אבי בפעילות הביטחונית ובעבודה ההסתדרותית במגזר הערבי.

נעורים בתנועה וב'הגנה'

הפרק בחיי אבי המוכר לי פחות מכול הוא תקופת נעוריו, בין ילדותו בשנות המלחמה, שסיפורים רבים כל כך מסופרים עליה במשפחה, ושדק מקצתם הבאתי כאן, לבין פעילותו ב'הגנה' במאורעות תרפ"ט וכניסתו לעבודה בסוכנות היהודית, השלב בחייו שֶהָחֵל ממנו השתמר תיעוד בכתב, אם גם חלקי.

כאמור לימודיו בבית ספר הסתכמו בכמה כיתות בלבד, והוא תמיד התבייש בכך, אף שהיה אוטודידקט מובהק. את לימודיו במקורות היהדות השלים בכוחות עצמו, ובקיאותו בהם ניכרה היטב בלשונו העברית העשירה בעל-פה ובכתב. נוסף על הערבית המדוברת קנה לו שליטה בערבית הספרותית וכן ידיעה עמוקה בקראן ובמנהגי האסלאם, שתחילה למד מפי מורים ערבים ומאוחר יותר בכוחות עצמו. הוא היה מסוגל לא דק לקרוא בעל-פה ובצורה אותנטית פרקי קראן ושירה ערבית קלסית, ולהשתמש באופן קולח בלהגים הערביים השונים המדוברים בארץ ובאזור, אלא גם לכתוב ערבית צחה ומהודרת. כרבים מבני דורו בארץ היה אבי אנגלופיל נלהב ובמרוצת שנות עבודתו בסוכנות היהודית ובמאמץ שהתמיד בו עד סוף חייו הצליח לרכוש ידע טוב באנגלית. כמעט כל נושא סקדן אותו, וברבות הימים מלאה ספרייתו ספרים במגוון רחב של תחומים ובכמה שפות.

לאחר המלחמה החל אבי לעבוד כפועל רפוס, תחילה ברפוס לונץ, שבו עבד אביו בזמנו, וכן ברפוס של דורו רפאל חיים הכהן. עבודתו ברפוס נמשכה בערך משנת 1919 עד 1929. כנראה דרך עבודתו זו הכיר

את רוד הכהן, ויחד עמו ועם אחרים נמנה עם מקימי 'הנוער העובד' ו'הבחורות הסוציאליסטיות' בירושלים. הפעם הוכיח אבי את אומץ לבו בפרצו את חומות המסורת – הוא עזב את בית הוריו והצטרף לקומונה של חברי 'הנוער העובד' למורת רוחה של משפחתו. מאז היותו ילד קטן לא הייתה לאיש שליטה עליו; מחויבותו למשפחה נותרה עמוקה ומתמדת, אך על דרכו העצמאית שמד, ובלית ברדה השלימו הוריו עם כך. מהו הדבר שמשך אותו אל עולמם של החלוצים הצעירים, שדוכס באו ממזרח אידופה והיו זדים לחלוטין לעולמו? האם החופש מכבלי המסורת או שמא חיפוש הצדק או ההגשמה של החלום הלאומי? עבורי זוהי עוד חידה מהחידות הבלתי פתורות של חיי אבי.

ערות חלקית – אותנטית ומרגשת – על תקופה זו בחייו נמסרה לנו מפי רחל ינאית, החלוצה המובהקת של העלייה השנייה, שבין יתר מפעלותיה הקימה את החווה החקלאית-החינוכית בירושלים, הנזכרת בעדותה, שקטעים ממנה יובאו להלן.

ערות

רחל ינאית-בן-צבי, רעיית נשיא המדינה השני; מתוך דברים שרשמה מפיה אחותי, חנה בירן, בשנת 1968:

אהרן חיים זכור לי משחר נעוריו. דמותו ניצבת לנגד עיני כאילו זה עתה נפגשתי עמו בצריף קטן אשר בחצר המשתלה. הוא ועמו חברים אחדים באו מ'מחנות העולים' אל הבנות במשתלה. זכורה לי אותה הפגישה חיה וערה, כי מצאתיו בפתח המשתלה בוויכוח עם שתי בנות על מהותה של תנועת הנוער. הבנות זה מקרוב באו, ואהרן עודנו נער בעצמו, נלהב להכניס כל בן וכל בת אל 'מחנות העולים'. עמרתי בפתח הצריף, עמדו והתווכחו ונכנסו ולא הרגישו כי שנכנסתי אחריהם, והם כבר יושבים על הספסל הארוך ליד השולחן ואני עוד ניצבת מאחוריהם ומקשיבה לדבריו. בלהט וכתבונה דיבר, והעברית השגורה בפיו דהוטה. זכורני הביטוי 'חובת הלבבות'. התכוון לחובת הנוער להשתייך לתנועה, להיות עדים מראשית צעדיהם בארץ להווי החדש, לחיינו המתהווים, לבית הלאומי ההולך וקם על ארמת המולדת. האם הבינו הבנות? הבינו או לא, אך הקשיבו רב קשב. היה זה באחר מעדכי הסתיו, כה זכור לי אותו המומנט. אהרן, המכניס את הבנות אל עולם התנועה...

רבות הפגישות ורבות השיחות שהיינו משוחחים אתו כחבר מבוגר ולבו ער לכל ענייני התנועה, לכל המתרחש בארץ. במיוחד אני נזכרת

Deuxième

CONSULAT DE FRANCE
 A
 BUENOS AIRES
 (République Argentine)

PHOTOGRAPHIE

Le Consul de France à Buenos Aires, soussigné,
 certifie sur la foi des renseignements recueillis
 que le nommé Benjamin HIRON COHEN
 dont la photographie et le signalement sont ci-contre,
 est né à Jérusalem Syrie, en 1877, de religion
 Israélite, marié avec BAHORA ASSOLIEH .

En foi de quoi le présent laissez-passer
 est délivré au porteur afin de lui permettre de se
 rendre en Syrie en passant par la France.

עמון כהן
 SIGNALEMENT

Yeux	moyenne
Cheveux	grisonnants
Cheveux	marrons
Front	découvert
Nez	petit
Bouche	moyenne
Moustache	grisonnante
Menton	rond
Visage	ovale
Tenue	brun
Signes particuliers	

Buenos Aires, le 2 Mai 1919.

LE CONSUL DE FRANCE

BUENOS AIRES

QUITTE

TAMPON

20

PERCUL 89.20

תעורת מסע שהוצאה בקונסוליה הצרפתית בבואנוסאיירס על
 שם בנימין אהרן כהן ביום 2 במאי 1919

בשיחה אתו על נושא מיוחד – על חג ועל מועד. היינו מתלבטים אז בתנועה על תוכן של חג. עם כל היותנו דבוקים אל המסורת דימינו שהמושגים החדשים בתנועה הסוציאליסטית מחייבים אותנו לחדש את הכול, להתנער מהמסורת, להתרחק מהדת. באחת ההרצאות ניסיתי להעלות מחשבות על תוכן חדש, תרבותי, חברותי. האם היה אהרן נוכח באותה הרצאה או שהגיע אליו שמץ מתוכן דבריי? אך הוא היה נבוך, לא היה מרוצה ובא אלי אל צריף הבנות וביקש לשוחח. האם אפשר לתאר לעצמנו שבת ללא כל קשר עם מה שאמרה השבת ללב היהורי? ללא דברי חז"ל, ללא פרשת השבוע ודברי הנבואה מההפטרה? מתלבטים היינו כולנו באותה השעה. והוא, יותר מכל אחר. לא אחת היינו חוזרים אל הנושא הזה. ואני, כבת העלייה השנייה, הרי חזות הכול הייתה בעיני העבודה. זו התקופה שראתה את העבודה, בפרט עבודת האדמה, באור מיוחד, כדת העבודה. היה זה אהרן מהרור הצעיר, הוא עודנו עלם רך בשנים, שעורר בי הספקות בתפיסת הדת של בני העלייה השנייה. אני הייתי מדברת על הצורך לחדש את חיינו, לשאוב רעיונות, תפיסת החיים מתוך עצם העבודה, מתוך המגע עם האדמה. והוא היה מעיר: 'אמנם היסוד לכול – עבודה, ובעיקר עבודת האדמה, אך מבלי להינתק ממורשת האבות, ערכינו הרוחניים מאז ימי קדם ועד זמננו'. במשך השנים השתלבו הדעות, פגה החריפות בוויכוח, הבינותי אני כמו שהבינו רבים מאתנו, שעם כל הערך של דת העבודה בחיינו אפשר לברור ולבחור גם את הטוב והיפה שבדת המסורתית וליצור המשך מרענן ומחדש של חיי הרוח. עד היום אסירת תודה אני לחברי, אז עודנו נער, אהרן חיים. הוא שהשפיע עלי להעמיק לחשוב על הקשר שבין העבודה למסורת העברית.

הקטע האחרון משמעוטי מאוד בעיני, מפני שאבי התנסה כל חייו במאבק הרוחני הנזכר בו. הוא התייחס למסורת בתערובת של אהבה ודחייה, והתנודד בין הקפדה במצוות לבין התעלמות מהן לנוחותו (עבודתו סיפקה לו תירוצים לכך, אף שתמיד ניסה להסתיר 'מעידות' כגון נסיעה בשבת, מפחד לשונות רעות). אפשר אולי לדבר על הבחנה עדתית-תרבותית ביחס למסורת בקרב החלוצים של אותה תקופה, שאימצו את הבשורה הסוציאליסטית. אלה שבאו ממזרח אירופה בעטו לרוב במסורת אבותם, וכמו רחל ינאית לא ידעו מה יעשו בה. בעיניהם נכרכו הגלות, הבורגניות והמסורת הרתית בכריכה אחת, והם ביקשו להיפטר מכולה בבת אחת. לבני הארץ, אף שמעולם לא הצליחו ליישב לגמרי את הסתירה שכלבם,

היה קל יותר לשלב בין הדברים. אם אשפוט על פי הדוגמה של אבי, הם גם לא ראו צורך לבעוט בכוח כמה שקדם, אלא החליקו החוצה במתינות יחסית, וניסו ליטול אתם ולשמר מה שנראה להם חשוב במסורת, במיוחד את השבת והחגים. כאמור קשה למצוא עמדה כזו אצל החלוצים המזרח אירופים המובהקים, אבל הדוגמה המתאימה לגישה זו היא עמדתו של חיים נחמן ביאליק, שביקש לשמר הן את תוכני המסורת והן את עיקרי הצד הטקסי שלה. עמדתו של ברל כצנלסון הייתה שונה במקצת, שכן היה לו יחס עמוק לתוכני המסורת ולספרות היהודית לדורותיה כמו לביאליק, אך הוא היה אדיש לצד הטקסי.

אין יודע בוודאות מתי התגייס אבי ל'הגנה'. רחל ינאית העידה שהיא שהפגישה אותו עם יצחק בן-צבי, בעלה, והוא הפך לידיד משפחתם מאז ועד יום מותו. בני הזוג היו מפעיליה הראשונים של 'ההגנה' בירושלים, וייתכן שהם שגייסו את אבי לפעילות. בן-צבי הבחין מיד ברמה הגבוהה של ידיעת הערבית של הבחור הצעיר, וכשהתעורר צורך בכישוריו המיוחדים בעת מאורעות תרפ"ט (1929) היה אבי מועמד טבעי לפעולה. בתקופת המאורעות נשלח אבי על ידי בן-צבי, מחופש בלבוש ערבי, אל תוך העיר העתיקה בירושלים וליעדים אחרים, לעמוד על כוונות הערבים ולספק התרעה מפני התנפלויות על שכונות יהודיות. במשימות אלה עמד אבי לא פעם בסכנת חיים וניצל בעור שיניו, בזכות תושייתו ויכולתו להופיע כערבי וכמוסלמי אמין המסוגל לסלק כל חשד. כדאי לקרוא בהקשר זה קטע נוסף מעדותה של ינאית, שאינה תורמת מידע חדש, אך נימת דבריה ראויה לעיון. כשקראתי את הדברים בעבר נראתה לי נימתם מופרזת במקצת, אך מספרו של גלבר מתברר שינאית סיפרה דברים כהווייתם: בשיאם של מאורעות תרפ"ט היה אבי האדם היחיד כמעט שהיה מסוגל לספק מודיעין אמין והתרעה מספקת ל'הגנה' בירושלים. גם בתיאור הסכנה שעמד בה לא הפריזה.

עדות

רחל ינאית-בן-צבי; מתוך דברים שרשמה מפיה אחותי בשנת 1968: אהרן כבר חבר צעיר, הולך ומתבגר. הוא כבר חבר ב'הגנה' ופעיל בה. אהרן הוא שממלא תפקיד מיוחד שאין דומה לו ב'הגנה'. הוא בעצם היה המודיעין של 'ההגנה' [ההרגשה במקור]. הוא היטיב לדבר ערבית, וכאחד מאחינו המזרחיים היה דומה לבני הדור הערבים. חובש היה כאפיה ולמד בעל-פה כל הפסוקים מהקראן והדי הוא כאחד מהם. אך ידוע ידענו היטב וידע גם הוא בעצמו עד כמה

היה מסכן את נפשו. נכנס אל המסגד כמו אל תוך לוע הארי... אכן חרדים היינו כולנו כאשר היה יוצא בתפקירו לשוטט בין ערבים, להתהלך בתוך ההמונים המוסתים ובפרט לחדור אל תוך מסגד עומר. נשמתנו הייתה פורחת ער שהיינו רואים אותו יוצא חי ופעם חזר ונפל מתעלף. לא האמין שיגיע אלינו חי.

אגב, בן-צבי היה עוקב במשקפת אחר אבי בשעה ששהה ברחבת הר הבית, על מנת לקבל ממנו התרעה בסימנים מוסכמים. נראה שהסיפור על הבחור שחדר לעיר העתיקה מחופש לערבי ועל מפקדו שעקב אחריו במשקפת נפוץ בעיר בזמן מן הזמנים והפך לחלק מאוצר המסורת העממית של ירושלים. גלגולו נמצא בין היתר בדמותו של הצעיר התימני ציון ברומן הירושלמי של שולמית הר-אבן, 'עיר ימים רבים'⁶. הסופרת סיפרה במכתב אישי כי עיצבה את הדמות מפי השמועה, מבלי שידעה דבר על האישיות ההיסטורית שעליה מבוסס הסיפור.

האם הכוח שדחף את אבי כילד קטן לרחובות העיר להביא לחם לאמו בכל תנאי הוא הכוח שדחף אותו עתה להתגבר למשימות היישוב? ובמאמר מוסגר: מה היה מקורו של אומץ הלב האופייני לו כל כך? האם זו תכונה מולדת או נרכשת? תמהני אם ניתן למצוא על שאלה זו תשובה מספקת. מעבר לתעוזה שהייתה באופיו, יש לזכור גם את המחויבות העמוקה האופיינית לרבים מבני דורו (בוודאי לא לכולם), מחויבות שנזרזולה כל כך מאז. הנכונות המלאה להתגבר לכל משימה ולמלא כל שליחות בכל תנאי אפיינה אותו תמיד, אולי למעט צעד אחד יוצא דופן אך מכריע: התפטרותו מהסוכנות כעבור עשור שנים, שאשוב לדון בה בפירוט בהמשך הרברים.

שאלה נוספת המטרידה אותי היא: האם פעל בגבולות התעוזה הסבירים, עד כמה שניתן להגדירם, או שהתגרה בגורל? נראה לי שאבי לקח על עצמו לעתים סיכון עצום, בייחוד בשנים שלאחר המאורעות, מפני שהוא נהג לצאת בתחפושת גם אחרי ש'נשרף' וזהותו הייתה ידועה לערבים ולבריטים, כפי שעולה מעדויות שונות, שכמה מהן תובאנה בהמשך. האם המחויבות והנאמנות המוחלטת לתפקיד רחפו אותו להסתכן או שמא כוח אחר בתוכו גרם לו לחפש את הסכנה פעם אחר פעם? זוהי עוד שאלה שתיוותר כנראה ללא מענה.

6 הר-אבן, עמ' 133-134. הר-אבן ייחסה את הסיפור לשנות השלושים, תקופת המרד הערבי.

אהרן חיים כהן בתלבושת ערבית בתחילת שנות השלושים של
המאה העשרים

כאמור אין בידי מידע על פעילות ביטחונית כלשהי שאבי נטל בה חלק בשנים שלפני 1929, וככל הידוע לי מאורעות תרפ"ט מסמנים את ראשית תקופת פעילותו החשובה. גלבר, שסיפר בהרחבה על פעילותו במאורעות, הוסיף:

לאחר המאורעות היה כהן לאיש המודיעין המובהק ביישוב. הוא עסק אמנם בעיקר בענייני ערבים, אך דיווח גם על עניינים הנוגעים לבטחון ההגנה ונשקה, שהגיעו לידיעתו. כהן נטל על עצמו משימות ריגול, ונהג לשוטט בחוצות העיר העתיקה, לשוחח עם אנשים ולחדור למסגדים, מחופש כערבי, כדי לעמוד מכלי ראשון על המצב בה – במיוחד בתקופות של מתיחות.⁷

עם שוך המאורעות התכוון אבי לחזור לעבודתו ברפוס, אבל בן-צבי גייס אותו לעבודה קבועה בוועד הלאומי, ובמסגרת זו נטל חלק במאבק בחרם המסחרי שהטילה ההנהגה הערבית על היהודים בתקופת המאורעות, ולאחר מכן עסק בעבודה מודיעינית ומדינית בסוכנות היהודית. גלבר סיכם בקצרה לפני שפירט באריכות:

מלבר משימות הסיוור והריגול שמילא בעצמו, הפעיל כהן את המודיעים הערבים של מוסדות היישוב, השתתף בשיחות מדיניות עם עסקנים ערבים, הכין סקירות על נושאים שונים בהסתמך על ידיעות המודיעים, חיווה את דעתו וייעץ לראשי המחלקה המדינית של הסוכנות, ברוב העניינים הקשורים בערבים שעמדו באותן שנים על הפרק.⁸

לפני שאעבור לעניין עבודתו של אבי בסוכנות, אשוב לתחום המשפחתי, שנימות רבות קושרות אותו לתחום המקצועי בחיי אבי, לא רק כפי שהדבר משתקף בעיני אלא כפי שגם מעידות העובדות.

אבי ואמי

הורי נפגשו לפי עדות אמי בשנת 1928, מאוחר יחסית בהתחשב בעובדה שהיו קרובי משפחה – בני דודים מדרגה שנייה, ולהם אבי סב משותף. לאחר שהעלה אהרן כהן את בני משפחתו לארץ-ישראל, כמסופר, עלו בעקבותיו יהודים נוספים משיראז, ובהם אחיו הצעיר יהודה ובני

7 גלבר, עמ' 59.

8 שם, עמ' 61.

משפחתו. הללו לא מצאו את מקומם בארץ, וכמנהג הדורות ירדו מצרימה לשבור שבר. חלק מצאצאיו של יהודה שבו לירושלים והקימו משפחות ענפות, וחלקם הפליגו הרחק, לקובה ולפרגוואי, ועשו חיל בעסקים. עזרא, בנו הבכור של יהודה ואביה של אמי, עסק במכירת פיס באלכסנדריה. עוד בפרס פגעה מחלת האבעבועות בראייתו, וכנראה התעורר לחלוטין, אך נחשב לאיש מוכשר במיוחד.

הנסיבות המסתוריות של חיי היהודים וגלגולם מגלות לגלות זימנו לעזרא כלה מארץ רחוקה. שדכן שנדר בדרכים מצא לו בת זוג באלכסנדריה (איסכנדרון) שבדרום תודכיה. שמה היה שמחה ואמה הייתה מבנות המקום, אך אביה היה יהודי אשכנזי, כנראה מרוסיה ('מסקובי' בלשונה), שהיה בעל מכולת, ובשל מוצאו נקרא שם משפחתו אשכנזי. על התהייה מדוע נשלחה סבתי בידי הוריה להינשא לזר במרחקים, אין בידי תשובה. הידעה הכלה את האמת על חתנה המיועד כשיצאה מבית הוריה או שמא סובכוה בכחש? קשה לדעת, אך מן המעט ששמעתי על חייהם נראה שהשירוך לא היה מוצלח, ושסבתי לא שמחה בחלקה. הזוג נישא באלכסנדריה שבמצרים, ושם נולדו אמי ואחותה הצעירה ממנה.

עם תום המלחמה, שהפיצתם לכל עבר, החלו הגולים לשוב ארצה. בשנה שבה שב סבי בנימין מארגנטינה, שב לירושלים גם סבי עזרא. גם מנסיעה זו נשמר מסמך מעניין, מיום 1 בדצמבר 1919, שכותרתו Application to enter Palestine ('בקשה להיכנס לפלשתינה'). זהו טופס שהודפס באנגלית אך מולא בכתב יד בצרפתית. עזרא כהן מודיע במסמך שהוא בן עשרים וארבע שנים (מן הסתם היה מבוגר יותר), נולד בפרס, ועזב את ארץ-ישראל לפני המלחמה. בכונתו לחזור ולהשתקע בארץ 'מפני שזאת ארצי', ואין ברעתו לשוב עוד למצרים. בדאש המסמך נוספו שמות אשתו, שמחה כהן, ובנותיו דג'ינה (היא אמי, ששמה שונה למלכה כשהחלה ללמוד בבית הספר בירושלים) ושרינה (שדה). החתימה היא בטביעת אצבע מטושטשת.

אגב, גם כאשר לתאריך הולדתה של אמי קיים ספק. היא ידעה שנולדה בט"ו בשבט, אך לא באיזו שנה. במסמך הנזכר היא מתוארת כבת שבע, אך אין להסתמך על כך בוודאות. ככל הנראה נולדה בינואר 1913 (או בסבירות נמוכה יותר, 1914). אמי נהגה להתברך שכשיבוא השלום תיסע לאלכסנדריה לחפש את תעודת הלידה שלה, אך היא לא זכתה לדאות את החלום הופך למציאות. היא נפטרה שנתיים לפני חתימת הסכם השלום עם מצרים.

גורלו של סבי עזרא הוסיף להמר לו, והוא נפטר זמן קצר לאחר עלייתו השנייה ארצה. נסיבות מותו הן אחד מאותם עניינים שנעטפו בצעיף של שתיקה, מפחד אבק שעוררייה שאולי רבק בהם. לאמי היה מותו מכה קשה ופתיחה לשנים רבות של סבל. סבתי מיהרה להתחתן עם אלמן מטופל בשלושה ילדים, וילדה לו עוד שתי בנות. אמי הייתה האחראית בעיני אמה לא רק לטיפול בצאצאים המרוכבים, אלא גם לסיוע לדורותיה בגידול משפחותיהן. החיים השאננים לכאורה בחצרות הירושלמיות, במה שידוע כיום כשכונת נחלאות, היו רוויי מתחים, תסכול וטרגדיות צבעוניות. כמה מסיפוריה של אמי על אותם ימים יכלו לפרנס את המיתוסים המשפחתיים של גבריאל גרסיה מארקס, אף שהבנתם חייבה תמיד ללמוד דבר מתוך דבר, מתוך הרמזים והשתיקות והחשש המתמיד מפני חשיפת המוצנע לאור הגלוי. עד זקנה ושיבה הוסיפה סבתי לשלוט בכוח בלתי מוסכר בכתה הבכורה, שפחדה ממנה, שירתה אותה בנאמנות וניסתה כל חייה לרצותה ללא הצלחה. כשהלכה הישישה לעולמה, שנה אחת בלבד לפני פטירתה שלה, התאבלה עליה אמי אבל כבד. חיזורו של אבי אחר אמי היה ממושך, בין היתר מפני שלא נשא חן בעיני אמה, אולי בשל הופעתו ה'חלוצית'. מראהו אז לא היה משובב נפש במיוחד – נמוך ורזה וכהה, עקבות הרעב ניכרו עוד בגופו הכחוש, ורק בשנות השלושים לחייו התמלא ונראה במיטבו. אולם משחל להופיע בחליפה מהודרת של עובד הסוכנות השתפר המצב, והוא הרשים הן את האם והן את הבת, אם כי אמי נאלצה עדיין לנקוט תחבולות ערמה כנגד אמה כדי להימצא זמן מה במחיצתו מחוץ לבית. אף שהיו לה מחזורים נוספים מבין קרובי משפחה כחרה באבי, וחתונתם נערכה בירושלים ביום 3 ביוני 1931.

ביום חתונתם היה אבי כבן עשרים וחמש, ואמי בת שבע עשרה או שמונה עשרה, תלמידת סמינר חרוצה שעמדה שנה אחת לפני סיום לימודיה, ושהובטח לה כי לאחר החופה תוכל לשוב ללימודים ולזכות לתעודת ההוראה הנכספת. אבי אדגן את החתונה במלון 'רוזנברג' כמאה־שערים, וטרח בכל ההבנות, כולל הרפסת ההזמנות בעברית ובערבית. כנראה מדוב טרחה הזניח עניין מכריע: הוא שכח להזמין צלם. נשתמרו תמונות של הורי מתקופת אירוסיהם ומסמוך לאחד חתונתם אך לא מהחתונה עצמה.

ההבטחה שניתנה לאמי הופרה, והיא לא שבה עוד לסמינר ולא זכתה להיות מורה כחפץ לכה. אני כותב על כך בלשון מעורפלת משום שאמי

Semia Cohen 24 ans
Sourina
Nepuna 4 11
7 11

Application to enter Palestine.

Ref. No. _____ PHOTO. _____

1. Name Semia Cohen

2. Nationality Perse 3. Age and Sex 24 ans male

4. Place of Birth In Perse

5. Address (in Egypt) Pl. Allé Bimmin Osh Housaf: 10'

6. Occupation (present) Vendeur de Bonnets

7. Are you a previous resident of Palestine? Oui

8. If so, when did you last leave that country? avant la guerre

9. Occupation (proposed) in Palestine Vendeur ambulant

10. Address in Palestine Compagnie Sanat.

11. Reasons for going to Palestine pour y habiter définitivement
puisque c'est mon pays

12. Do you intend returning to Egypt? Non 13. When? Non

14. References in Egypt personne

15. References in Palestine Jakuda Cohen
à la B. du Darq.
Ezracl Cohen.
Même adresse.

16. If permission is also required for family, please state names, relationship and ages below.

Signature X

Date 1/1/39

3.6.—This application should be submitted by the traveller to the local Permit and Passport Office at least 21 days beforehand together with 3 copies of a photograph.

בקשה להיכנס לפלשתינה מיום 1 ברצמבר 1919. תעודת המסע ממצרים של עזרא כהן, אשתו שמחה ובנותיו רגינה (מלכה) ושרינה (שרה)

עצמה נהגה לדבר כך על העניין: 'הבטיחו לי שאסיים', 'לא נתנו לי לסיים'. מיהו שהבטיח ומיהו שלא נתן, לא אמרה במפורש מעולם. האם ביקשה להגן על אבי בפני בייחסה את המניעה לכוחות עלומים? האם ניסתה לתעל את כעסה אל יעד בלתי מוגדר כדי לשכנעו? שכן היו לה סיבות רבות לכעוס.

אמי, שחייתה חמש עשרה שנה אחרי פטירת בעלה, ונסתלקה אף היא בטרם עת, נצרה את זכרו באהבה, בהערצה וביותר משמץ טינה. היא דיברה עליו לא רק כעל מי שהיה בן זוגה לחיים אלא כעל דמות ציבורית, כאדם ברוך כישרונות, והייתה מביאה אותו כדוגמה וכמופת למה שראוי לשאוף אליו. אך אף על פי שלא אמרה זאת מעולם במפורש, היא לא סלחה לו על שקיצץ את כנפיה ומנע ממנה ללמוד ולעבוד. כמה פעמים במהלך שנותיהם המשותפות ניסתה להתחיל עבודה ציבורית כלשהי, לרוב בהתנדבות, אך לבסוף הייתה נכנעת לדרישתו ומוותרת. בלית בררה השקיעה את מרצה האדיר בבית והפכה לעקרת בית מושלמת. הניקיון היה תמיד בראש דאגותיה, ונוסף על כך בישלה ואפתה, רקמה, סדגה ותפרה, גידלה ירקות ופרחים, והכול בכישרון ובהצלחה רבה. את כישרונה הכלכלי והארגוני נאלצה להגביל לתחומי הבית, ואמנם היה עליה לא פעם לגייס את מלוא הכישרונות האלה כדי לעמוד במשברים ובעומס שהוטל עליה. אבל האכזבה הותידה בה משקע כבד של מרירות.

נוספה לכך המרירות על שבשל עבודתו נמצא אבי שבועות וחודשים ארוכים הרחק מהבית והיה מותיר את אמי לשאת לבדה בעול. עול זה כלל גם טיפול בקשת גדולה של בני משפחה קרובים ורחוקים, ולעתים זדים גמורים, שברוחב לבו נהג אבי להכניס הביתה מבלי להתחשב בקשיים הנובעים מכך לבני משפחתו. היעדרויותיו התכופות והממושכות נמשכו לאורך מרבית שנות נישואיהם של הודי והטילו צל על יחסיהם.

אבי לא הפדיד בין ביתו לבין עבודתו. מודיעים היו עשויים להופיע על סף דלתו בכל שעות היום והלילה. מת'קאל אלפאִיז, השיח' של שבט בני צַחַד שבעבר הירדן, שהסוכנות היהודית חיזרה אחר תמיכתו, היה אורח שהופיע בשעות בלתי צפויות של הלילה וסיפק לפולקלור המשפחתי סיפורים משעשעים (היום שבו לקח אבי את השיח' המהודר, החמוש בחרב ענקית, להיברק אצל דופא עיניים בתל-אביב, הפך לחוויה בלתי נשכחת בילדותן של שתי אחיותי הבכירות, שנתלוו לנסיעה). אמי הייתה יוצאת לעתים לנסיעות עבודה קצרות עם אבי לצורכי הסוואה.

מלכה ואהרן חיים כהן בתמונת אירוסיין, 1931

פעם הצטרפה אליו לביקור אצל האמיר עבדאללה, באוהל המלכותי שלו שניטה בשונה שלחוף ים המלח, והאמיר הציע לה, ספק ברצינות, להעביר את המשפחה לרבת-עמון ולשכור לבנותיה מחנכת אנגליה. בעיני אמי, שהייתה לה חולשה לבעלי שררה בכלל ולבני מלוכה בפרט, היה האמיר יפה תואר ואצילי.

עבודתו של אבי השתקפה אפילו בשמות שנתן לבנותיו. כשנולדה הבת הבכורה הציע משה שרתוק (לימים שרת) לתת לה שם בעל צליל חדש: ירדנה, אולי מפני שאביה היה בעת לידתה בעבר הירדן, לפי הסיפור המשפחתי. לבתו השנייה בחר אבי ללא היסוס לקרוא ארלוזורוה (שבאופן טבעי קוצר לאורה), על שמו של הממונה הנערץ עליו חיים ארלוזורוב, שנרצח זמן קצר לפני הלידה. כשנולדה הבת השלישית הטיל הסב בנימין וטו על השמות המודרניים המשונים ותבע שם מהמקורות; הוא ואבי נטלו את התנ"ך, שנפתח להם במגילת שיר השירים, ולפיכך נקראה הבת שולמית. הבת הרביעית נקראה חנה, על שם אמו האהובה של אבי, שנפטרה לאחר שנות סבל ארוכות.

עניין אחר שהיה קשור בעבודתו של אבי הניב תוצאה בלתי צפויה ומשמחת. בתקופה מסוימת בשנות השלושים היה חשש מהתנקשות בחיי אבי ומונה לו שומר ראש (יש בידי שובר המחאה של הסוכנות היהודית מיום 22 באפריל 1937 על סך 9 לא"י 'בעד אקדוח אוטומטי מאוזר עבור מר א"ח כהן', אך הדעה הכללית הייתה שאי אפשר לסמוך עליו יתר על המידה בעניין השימוש ב'אקדוח'). שומר הראש היה צבי ספקטור, שנפל לימים בהיותו מפקד סירת הכ"ג. ההיכרות עם צבי הביאה להיכרות עם אחיו ישראל, שהיה צלם מחונן. כך זכינו לעשרות תמונות, רבות מהן נפלאות, של הורי ואחיותי, בעיקר משנות השלושים, מה שלא כל משפחה זכתה לו באותה עת.

עבודתו של אבי בסוכנות היהודית

כאמור לאחר מאורעות תרפ"ט הפך אבי מפועל דפוס לאיש הסוכנות היהודית בחסותו של בן-צבי. הוא עבד תחילה בלשכה המאוחדת, שהייתה כפופה לוועד הלאומי, ומשנת 1931 בלשכה הערבית שבמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית. פרק זה, החשוב ביותר בחיי אבי, מתועד עתה בפירוט רב ובלוויית מסמכים מגוונים בספרו של גלבר, כך שאינני רואה צורך לשוב ולפרטו כאן.⁹ אמנם בטוחני שפרק זה טרם מוצה, ומי שיתמסר לחקירתו עשוי לחשוף עוד חומר רב, אך ידי שלי קצרה מלעשות זאת.

אוסף רק כמה נקודות שלא באו לידי ביטוי במסמכים שפורסמו, בעיקר על קשריו של אבי עם כמה מהרמויות הבולטות של התקופה. באוגוסט 1931 מונה לתפקיד ראש המחלקה המרינית חיים ארלוזורוב, ואבי הפך לעוזרו הקרוב. במסגרת עבודתו עסק בקשירת הקשר עם עבדאללה ובניסיון לרכוש אדמות להתיישבות יהודית בעבר הירדן, פרשה שנמשכה שנים רבות אך לא הניבה פרות של ממש, אלא אם כן נביא בחשבון את הירוק היחסים של היישוב עם בית המלוכה ההאשמי.¹⁰ מפרשה זו נותרה התמונה המפורסמת שצולמה בחצר מלון 'המלך רוד', ושבה נראים חברי ההנהגה הציונית בחברת השיח'ים של עבר הירדן, בהם השיח' אלפאיז. במרכז התמונה יושבים חיים ויצמן וארלוזורוב, ומאחור עומדים בן-צבי ושרתוק ולצדם, ראשון מימין, אבי. בין ניירותיו של אבי נמצא רק מכתב אחד בחתימת ארלוזורוב. אביא אותו כאן, בעיקר מפני שהוא תשובה על מכתבו של אבי מיום 5 בינואר 1932 שפרסם גלבר.¹¹ במכתבו קבל אבי על משכורתו הנמוכה, 7 או 8 לא"י לחודש בלבד, שאינה מאפשרת לו לקבל את השיעורים הפרטיים הנחוצים לו בערבית קלסית ובאנגלית, ועל שלא זכה לקבל את התוספת המשפחתית המגיעה לו 'לפי חוקת הפקידים'. תשובתו הצפויה של ארלוזורוב הייתה שהתוספת אמנם מגיעה לו, אך הוא יזכה לקבלה רק משתמלא הקופה הריקה.

מסמך

מודפס במכונת כתיבה על נייר של הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, משדרד ההנהלה:

ירושלם כ"ח טבת תרצ"ב

(7.1.32)

לכבוד

מר א"ח כהן,

כאן

א"נ

הנני לאשר את תכן שיחתנו בעל פה ולהודיעך, כי לפי הכרתי הנך ראוי להעלאת משכורתך עד 10 לא"י לחודש (יחד עם ההוספה

9 שם, במיוחד עמ' 58-63, 69-72, 81-93 ועוד הרבה.

10 על עניין זה ראו: שפירא.

11 גלבר, עמ' 70.

המשפחתית). [המשפט בסוגריים נוסף בכתב ידו של ארלוזורוב] העלאה זו איננה אפשרית כרגע במסגרת התקציב הנוכחי של המחלקה המדינית, אולם אני מבטיחך, כי אם רק תתרחבנה הכנסות הלשכה הערבית מחוץ לתחומי התקציב הקבוע, תנתן לך בהודמנות הראשונה הוספה של 2. לא"י לחדש על משכורתך הנוכחית.

בכבוד רב

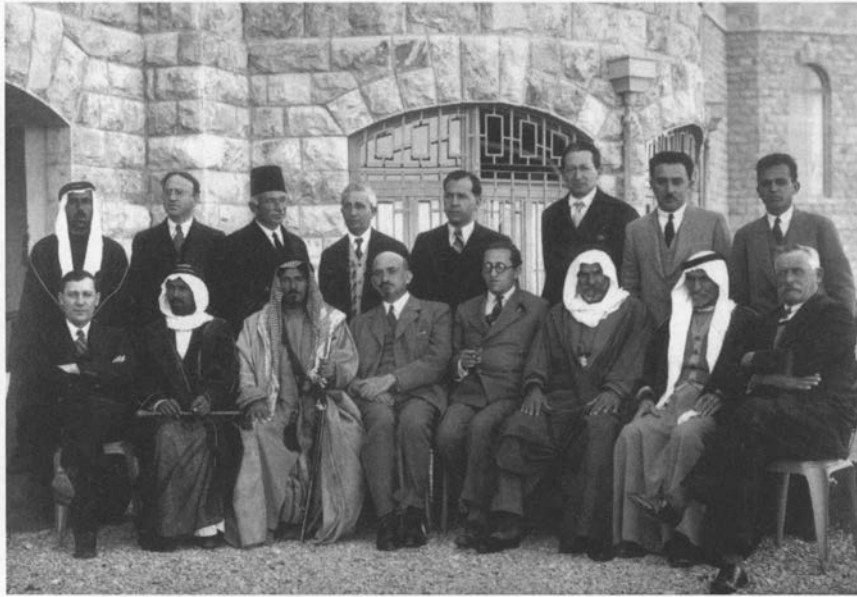
[חתימה] חיים ארלוזורוב

הנהלת הסוכנות היהודית לא"י

משנרצח ארלוזורוב דומה שחרב על אבי עולמו. מאמי שמעתי על היום האחרון בחיי ארלוזורוב, יום שישי בשבוע. ארלוזורוב, ששב זה עתה מגרמניה, נסע לפגישה עם הנציב העליון הבריטי, ולקח עמו במכוניתו את אבי, שנהג לקרוא לו אהרונצ'יק, כדי שיעדכן אותו בדרך לפגישה על מה שהתרחש במחלקה בזמן היעדרו. לאחר אותה פגישה ירד ארלוזורוב לתל-אביב, ושם מת באותו לילה גורלי. אמי תיארה לא פעם את הדגע המבהיל בבוקר שבת שבו שב אבי לפתע הביתה, דוחף לפניו בזעם את עגלת בתו הקטנה, ומבשר לה בקול שבור את הבשורה המרה. גם במקרה זה שיתף אבי את אמי בעבודתו, אף שבעבודה מסוג אחר – חקירת רצח ארלוזורוב. היא נשלחה בלוויית ארם נוסף להתאכסן עמו, בתור אח ואחות שבאו מתל-אביב, במלון 'תורג'מן' בירושלים, שממנו יצא אברהם סטבסקי ביום הרצח, במטרה לברר מה שניתן על קשדיו במקום. אבל בעל המלון החשדן סירב לאכנסם והם שבו כלעומת שבאו. אמי ציינה, בנימה של סיפוק, כי אותו מלונאי מת מידי שמים זמן קצר לאחר שהעיד עדות שקר במשפט. האמונה בקשר הרזיוניסטי לרצח ארלוזורוב הייתה עבור הורי עובדה שאין עליה עוררין.

אולם הקשר המשמעותי והמסובך ביותר של אבי בתקופת עבודתו בסוכנות היה עם משה שרתוק. התנהלה ביניהם מערכת יחסים ארוכה ומיוסרת, שנמזגו בה אהבה וחיבה, כעס וטינה, ולבסוף – מקץ שנים רבות – אולי אף התפייסות. מה שאספר להלן הוא רק חלק קטן ממערכת יחסים זו.

שרתוק גויס על ידי ארלוזורוב מעבודתו בעיתון 'דבר' לשמש כמזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות, ובשנת 1933 ירש את מקומו בראש המחלקה. הוא המשיך לפתח את הכיוון שיוס ארלוזורוב, וטיפח את היחסים עם האמיר עבראללה ועם השיח'ים של עבר הירדן. בעניין זה, כבעניינים אחרים, שימש לו אבי עוזר נאמן, כפי שניתן ללמוד משפע

מנהיגים ציונים ושיחיים בדווים במפגש במלון "המלך דוד" בירושלים, 1933. יושבים
במרכז: חיים ארלוזורוב, חיים ויצמן ומית'קאל אלפאיז. עומדים מימין: אהרן חיים
כהן, משה שרתוק (שרת) ויצחק בן-צבי

רב של מסמכים בנושא. עד התפטרותו בשנת 1939 שימש אבי איש הקשר והמוציא לפועל העיקרי של הקשרים בעל-פה ובכתב עם האמיר עבדאללה ועם שליחו מחמד אל-אגסי. הוא אף היה אחראי לתשלומים שהועברו להם על ידי הסוכנות, ושוברי ההמחאות של חלק מהתשלומים נשמרו בין ניירותיו. החומר בנושא זה סוכם בפירוט רב (אם כי בהחלט לא באופן ממצה) בספרו של ירון רן, 'שורשי האופציה הירדנית'¹². מהחומר עולה כי אבי לא היה בבחינת שליח גרדא של הממונים עליו, אלא היה מעורב באופן פעיל בעיצוב המדיניות של המחלקה. גם פעילותו בתחום המדיני הייתה כרוכה לעתים בסיכון אישי רב, כפי שעולה מהדברים שלהלן.

אביא דוגמה אחת לדרך עבודתו של אבי בהנהלתו של שרתוק באותה עת. דוגמה זו עולה מתוך מסמך שטרם פורסם, ושנמצא בין ניירותיו של אבי. המסמך בן שישה עמודים והורפס במכונת כתיבה, כותרתו חסרה, ובראשו נוסף בכתב ידו של אבי: 'סודי בהחלט / זכרונות – מאת אח"כ'. מתוכן המסמך עולה שהוא הופנה אל בן-צבי, כשהיה כבר נשיא המדינה, והוא מכיל הערות, תיקונים ותוספות, לפי מספרי עמודים ושורות, לספר שפורסם כנראה באותה עת – ואולי לכתב-יד – שטרם הצלחתי לזהותו. אבי ציין בעלבון עמוק את מה שעתיד היה להפוך למגמה קבועה בעשרות השנים הבאות: התעלמות גמורה כמעט מחלקו החשוב בפעילות המדינית והמודיעינית.

מסמך

מתוך עמ' 4-5 במסמך 'זכרונות' ללא כותרת או חתימה:

לעמוד 501 – שודה שלישית

גם כאן היתה ידנו בסיכול מזימתה של בריטניה.

האיסתיקלאים רצו לרבת עמון וקיימו בביתו של עארל אלעזמא פגישה של כמה מחברי המועצה המחוקקת, בכדי להשפיע עליהם כי יצביעו לפי דצון האנגלים.

ואילו אנחנו רצנו גם כן באותו לילה לרבת עמון וקיימנו בביתו של מתקאל אלפאיזו פגישה של כמה מדאשי השבטים שהיו חברים במועצה המחוקקת והשפענו עליהם לבל יתנו ידם למזימה הבריטית.

12 רן; וראו בביבליוגרפיה אצלו מחקרים קודמים בנושא ומקורות ארכיוניים. גם גלבר סקר נושא זה בהרחבה בספרו הנזכר.

זכורני היטב משה (שרת) בא אלי הביתה בשבע והוציאני מביתי ושלחני לרכת עמון. בשמונה הגעתי לגשר אלנבי ואנשי הלגיון קבלוני הפעם בעינים חשודות [כך!] ואף הודיעו ל'שבאב' בסלט כי אנוכי נמצא בדרך אליהם. אני חזיתי התפתחות זו מראש. עברתי את הגשר העמדותי את הנהג הארמני שלי פתחתי את המזודה ולבשתי את העבאיה שלי על גבי החליפה וכן את הכפיה והעקאל. בכניסה לסלט חסמו כמה צעירים את הדרך בפני המונית שלי. אני ישבתי ליד הנהג. הם האירו את המושב האחורי בפנס שהיה בידיהם וחפשו את היהודי שנסע עמנו. אני עניתי להם כי 'אמנם המונית של היהודי נמצאת אחרינו ליד עין ג'לוד ולוקחת משם מים'. אז הרפו מאתנו והמשיכו בדרכם למטה. כך נחלצתי באותו לילה ממות והגעתי לביתו של מתקאל אלפאיז ונוכחתי [כך!] בפגישה של חברי המועצה המחוקקת כאורח היושב מן הצד שאינו בקי במה שמדובר במקום.

דבר זה הרגיש [כך במקור, ואולי צ"ל: הרגיוז] את צעירי סלט ובבקר בצאתי מביתו של מתקאל בכדי ללכת למונית שחכתה לי בככר העיריה של רכת עמון השכיבוני הצעירים בסמטה והפליאו בי את מכותיהם. המשטרה שמעה את צעקותי וחשה למקום. את אחד הצעירים המכים (בהג'ת צ'וליבי) הכרתי מאחר שהציע לנו את שירותו כמודיע וסרבנו לקבלו ולפי זה אסרה המשטרה את ארבעת הצעירים ותבעה אותם לדין.

שעתיים לפני עריכת המשפט עשינו סולחה לפי עצתו של מתקאל והענין חוסל.

אני זוכר היטב כי באותו יום שכבתי בבית החולים האיטלקי ברכת עמון עד הערב ובערב נלקחתי ע"י משמר של הלגיון הערבי אל ביתי בירושלים.

כך סוכלה מזימתם של הבריטים במועצה המחוקקת הירדנית. כשנודע הדבר ל[קולונל הנרי] קוקס [הנציג הבריטי בעמאן] שנא אותנו שבעתיים וגייס את הבולשת שלו לעקוב אחר צעדי מדי בואי לעבר הירדן.

אם בתחום היחסים עם עבר הירדן, ואם ביתר תחומי הפעילות המודיעינית של המחלקה המדינית, אבי היה יד ימינו של שרתוק ואיש אמונו

המובהק. בהקשר זה אביא גם את המסמך החביב הבא, שעולה ממנו
ניחוח של ימים אחרים.

מסמך

בכתב יד על דף חלק:

חלפון,

המוכ"ז הח' אהרון כהן הוא מזכיר הסתרים והמזכיר לעניני הערבים של
משה שרתוק ואם יצטרך לך תהיה בבקשה לדרשותו בכל אשר ידרש.

שלך

דוד הכהן

19.XI.34

למרות הקרבה הרבה ביחסי העבודה בין שרתוק לאבי, חל ביניהם קרע,
והוא הוליד שנים של התנכרות וריחוק מצדו של שרתוק. כדי להבין את
הגורמים שהוליכו לקרע זה יש לבחון את הבעיה המטרידה לא פחות
של התפטרות אבי מהסוכנות, המשבר הגדול בחייו.

מדוע עזב אבי את הסוכנות?

מה גרם לאבי לעזוב בחמת רוח את הסוכנות לאחר כעשר שנות עבודה
פורייה וחיונית, שצבר בה ניסיון עשיר ומגוון בתחומו יותר מכל אדם
אחר בזמנו? זוהי החידה המטרידה ביותר שהותיר אחריו, והיא הציקה לי
במשך שנים רבות, וגם עתה לא באה על פתרונה המספק. אביא להלן
כמה מסמכים העשויים לשפוך אור על הפרשה, אף שאין הם פותרים
את כל הקשיים שהיא מעוררת.

במיתוס המשפחתי שהתפתח סביב הפרשה מילא את תפקיד הנבל
הגדול אליהו ששון, אשר לכאורה נישל את אבי ממשדתו. אבל לא
הצלחתי לברר אם אכן כך היה. לפי הידוע לי ממסורת שבעל-פה, אבי
הוא שאיתר את ששון כמועמד מתאים לעבודה בלשכה הערבית, אם כי
גלבר לא ידע זאת.¹³ אין חולק על כך שששון אמנם תפס את מקומו
של אבי בניהול הקשרים עם עבדאללה וביתר תפקידיו החל מאוקטובר
1939, אבל באיזו מידה ניתן לייחס לו מאמץ מכוון לסלק את אבי כדי לרשת
את מקומו?

13 גלבר, עמ' 128.

לכאורה פעלו אבי וששון למען מטרה משותפת ושררו ביניהם יחסי עבודה טובים, לפחות בשנים הראשונות לאחר כניסת ששון למחלקה, בשנת 1934. אבל בטוחני שהיחסים לא היו פשוטים. אביא לדוגמה את המסמך הבא, עותק ממכתב של אבי לששון.

מסמך

בכתב יד, עותק פחם בתוך יומן עבודה:

5.4.37

פרטי

אחי אליאס,

קראתי אתמול בדרכי לתל-אביב את סקירתך על 'המצב הנוכחי בעיראק' והעירותי בשוליה כמה הערות חטופות אשר בודאי תעבור עליהן ותתעניין בהן. הדיני רוצה להזהירך כאח מסכנת הרדיפה אחרי רפורטים עבים אשר החלו נוהגים בהם חברים אחדים במשרדי הסוכנות. הרושם הכללי הוא כי הסקירה מכילה ידיעות בשפע אך חסרה לה ההתחלה והסוף. גם הסגנון אינו מלוטש דיו וניכר שמלאכת הכתיבה נעשתה במהירות. עצתי לך [מילה מחוקה, אולי: 'כאח'] כי תנהג במקרה אחר כמוני ותעשה תחילה 'דראפט' למען תהיה לך אפשרות לעבור על החומר פעם נוספת ולתקנו מבחינת עריכת התוכן והסגנון.

אהרן

לכאורה הופגן כאן רצון טוב לסייע לששון במילוי תפקידו בהצלחה, אך נשמעת מהדברים גם נימה פטרונית, וזאת כשלוש שנים אחרי כניסתו של ששון ללשכה הערבית, ולאחר שהוכיח את תרומתו לעבודתה, במיוחד באמצעות קשריו בסוריה. גם הרגשת האחוה – פעמיים פנה אבי אל ששון כאל אח ובפעם השלישית מחק כנראה פנייה זו – יש בה אולי שמץ מלאכותיות, או שמא היה בכך ניסיון להמתיק את הגלולה המרה של הביקורת. אי אפשר גם שלא להרהר בעיתוי – בעת כתיבת המכתב עמד אבי לפני נסיעה שהרחיקה אותו מהעבודה לשבועות ארוכים, ושבוטבו ממנה התחולל המשבר הגדול הראשון בעבודתו.

המסמך המאלף הבא – שנכתב באותה תקופה, ושנמענו הוא ללא ספק שרתוק – מעורר תהיות באשר למקורו. הוא נמצא בין ניירותיו

של אבי בביתנו, מועתק בכתב יד דומה לכתב ידו אך בכל זאת שונה ממנו במובהק, ולא חתום. הסגנון והתוכן מעידים על כותבם, ולעניין הפותח את המכתב יש אף רמז ברור ביומני שרת.¹⁴ בכל זאת התעורר בי לעתים הספק שמא לא אבי הוא שכתב את המכתב. כמו כן אינני יודע אם אמנם שלח אותו לשרתוק ואם נענה; ניסיתי לברר זאת אך הרבר לא עלה בידי. אם אמנם קיבל שרתוק את המכתב, יש בכך כרי להסביר משהו מפרשת יחסיהם: כשעובד צעיד נוזף בממונה בכיר, ולו בלשון עדינה ומלאת דגש, ספק אם עשוי הרבר להתקבל ברצון ולא להעביר את יחסו של הממונה לעובר, מה גם ששרתוק היה דגיש לכבודו. אך שמא נמלך אבי בדעתו ולא שלח את המכתב? אם כן כיצד יש להסביר את בעיית כתב היד? אם לא יתגלה מסמך נוסף שישפוך אור על הבעיה ייוותר הדבר בגדר חידה בתוך חידה. מכל מקום אינני יכול לכתוב על אבי מבלי לכלול את המכתב המיוחד הזה, למרות הספק הקל המכרסם בי באשר למקורו.¹⁵

מסמך

בכתב יד, על נייד שורות:

פרטי

אחי משה היקר,

הפגישה עם אבראהים וכאמל [א-שנטי] שנועדה להיום נדחתה, אך הרשני נא להעיר לך – בלי כל קשר לפגישה זו – על כמה דברים שנשמעו מפיך בשיחה הטלפונית של יום אתמול. שאלת – מי עסוק ממי ומי חשוב ממי, וענית – כי אתה עסוק פי עשר [כך!] מאבראהים וחשוב פי עשרים ממנו. הערכה זו – לית מאן דפליג עליה אך השאלה היא אם כזה צריך להיות קנה המידה שעלינו לנקוט בו בכואנו להעריך את יחסנו לערבים. סלח נא לי אם אגיד לך בגלוי כי פליאה היא בעיני. לא פעם אתה מפתיע בכיקאותך הרבה בעיני הערבים והרגליהם ויש שאתה מגלה פנים שאינם הולמים כל עיקר לידיעותיך ומושגיך על הערבים. עד שאתה שואל את שאלותיך אלה יכל אני להדחיק לכת ולשאול: האומנם כבודך האישי, כפרט בולט בישראל (ואין צורך כלל לדבר

14 שרת, מדיני, ב, עמ' 137-138.

15 כמה פסקאות מהמכתב נכללו במאמרו של לונדון, שקיבל את העתקו מבני המשפחה, ושלא התייחס לבעייתיות המתוארת לעיל.

על כבודך כמייצג האומה) ראוי הוא להשקל באחת משתי כפות המאזניים בהן נשקל כבודו של רוצח וצמאדם כעונוי עבד אלהאדי? האומנם ראוי הוא כי תפגש עמו ואף תבקרהו בכיתו אשר רק ההשגחה יודעת לאיזה מטרות הוא משמש, או ראוי הוא אותו אדם הנקרא שכיב ארסלאן (הידוע כחנפן וכעבר לאלילי-הכסף) כי יפגש עם אחינו הגדול בן-גוריון? התשובה ברורה – לא ולא! אלא מה פועל כאן – מסתמא ההכרח אשר לא יגונה בשום פנים במצבנו זה. ואם בא היום והכרח זה נהפך עלינו לצו הגדול הרי שאנו חייבים לכוף לו ראש ולטפל בו כראות. אילו באתי לספר לך מקצת מהרגשות האופפות אותי בפגישותי עם הנמושות בעם הזה יום ושעה שעה כי אז היית מתפלא, בלי ספק, על כח ההבלגה וההתאפקות האצור בקרבי. דמה בנפשך, אתה פותח את דלתות ביתך יום בפני בני אדם שהנך בז להם מעומק לבך ואינך מאמין בהם או בדבריהם ולא זו בלבד אלא שאתה חייב גם להעמיד בפניהם פנים שוחקות ולהחניף להם כדרך הטובה עליך. למותר הוא לציין לפניך את העלבון הפנימי בשעה שאני שומע את שקריהם של האנשים האלה, הצועקים לשמיים, ואין בידי יכולת למחות ולהוכיח את שקריהם על פניהם. מכאן נובעת גם ההרגשה המציקה שכל מה שאתה עושה לטובת המטרה הוא בבחינת 'מצווה הבאה בעבירה'. בכל זאת איני אומר נואש ומושך בעול מתוך הכרה שהעבודה הזאת היא הכרחית וכי ההכרח מצוה עליך לעשותה דוקא ולא אחרת [ההרגשה במקור]. דומה כי לא בכדי ברחו ההנהלות שקדמו לנו – ברור כי אחינו ארלוזורוב נכלל עמנו – משדה פעולה זה כי אכן הוא מאוס, מעצבן ומייגע לבלי סוף וללא תכלית ברורה פחות או יותר. יש הדגשה מעיקה והיא אינה מרפה ממך אף ליום אחד האומרת כי אתה לוקח ממונם של יהודים ונותנו לגויים. כך היה עם צאלח עבדו והוא הדין גם ביחס לאמיד [עבדאללה] ולמנהיגים האחרים. סדנא דארעא חד הוא! אולם מאידך משמשים לי האנגלים דוגמא מעין 'כזה ראה וקדש'. היה זה יום בו חולל כבודי על ידי המכות שהוכיתי בידי צעדי האסתקלאלים ברבת עמון (יולי 1933). יאושי גבר והחילותי לעשות את חשבון העתיד האומנם כראית היא הפעולה הזאת עד שאני אקום ואקריב כה הרבה למענה, אך מששיויתי לנגד עיני את הקפיטן גלוב שפרש ממשפחתו והתרחק ממולדתו – ועוד איוז מולדתו – ובא וישב כאן בלב המדבר וחי בתנאים הגרועים פי כמה משלי קבלתי נחמה. בדרך כלל יש בו ביחסם של הפקידים האנגלים

לערבים ללמדנו הרבה, החל בנציב העליון וכלה בשוטר הבריטי הפשוט, כמעט כולם נוהגים זהירות וקפדנות יתרה ביחסיהם עם הערבים. אודה ולא אבוש כי אני מודר דברים רבים לפי מרותיהם של אלה. היה זה רק לפני זמן קצר, הצעתי לפניך כי תוסיף לקצבה הרגילה של מוחמד אלאונסי מתת בסך 50 לא"י. משהחילות לפקפק בכושר האמצעי הזה פקפקתי גם אני, אך מששאלתי את עצמי איך היו האנגלים נוהגים הם במקרה כזה היתה המסקנה חיובית. אם איני טועה הרי הצלחתי לשכנע גם אותך בארגומנט זה.

שאני כי הארכת. לא באתי באגרותי זו לקבול חלילה על מצבי כי למה אלין עליך בשעה שמצבך קשה משלי שבעתיים למרות היותך עובד בשטח פעולה אחר ומשאך ומתנך הוא על פי דוב עם טפוסים אחרים לגמרי. משאלתי היחידה היא כי היחס לשאלה הערבית יהא עדין וזהיר – ודוקא בשטח זה של היחסים האישיים – במדת האפשרות למען לא יכולע לפעולה הנעשית באמצעים גופניים ונפשיים לא רגילים.

שלך לעד [חסד]

27.5.37

גם אם לא נמסר מכתב מיוסר ומפעים זה לתעודתו, יש בו – ובמכתב לששון המובא לעיל – כרי להצביע על מגמה. דומה שלאבי הייתה נטייה להדריך, להנחות ולבקר הן את הכפופים לו והן את הממונים עליו באופן שאינו עשוי לתרום ליחסי עבודה מוצלחים, בלשון המעטה. גם אם היה מי שהתנכל לו, ייתכן שהוא עצמו הביא עליו כמו ידיו את הצרה.

בקיץ 1937 נסע אבי בתור ציר לקונגרס הציוני העשרים, שהתכנס בציריך בין ה-3 ל-16 באוגוסט. אבי היה תחילה חבר 'אחדות העבודה', ובעקבות האיחוד עם 'הפועל הצעיר' בשנת 1930 היה לחבר מפא"י. זהותו המפלגתית הייתה שלמה ומוחלטת לא פחות מזהותו הלאומית, אף שהצליח לשמור על עצמאות מסוימת גם במסגרת המפלגה.

הנושא המרכזי בקונגרס היה שאלת חלוקת הארץ לשתי מדינות, יהודית וערבית, ברוח המלצותיה של הוועדה המלכותית (ועדת פיל) שפורסמו חודש קודם לכינוס הקונגרס. חיים ויצמן ורוד בן-גוריון נטו לתמוך בחלוקה, בעוד מנחם אוסישקין הוביל את המתנגדים לה. ברל כצנלסון, שנדמה פוסח על שתי הסעיפים, גיבש הצעת פשרה: להסמיך את הנהגת התנועה הציונית לרון עם הבריטים על פרטי

הצעת החלוקה, אך להביא כל החלטה בנושא לפני מליאת הקונגרס, שתכנס במיוחד לצורך זה. הצעתו נתקבלה ברוב של שני שלישים מצירי הקונגרס, בהם רוב צירי מפא"י. אבי, עד כמה שידוע לי, הצביע בניגוד לעמדת המפלגה, אך לא ידועה לי הסיבה לכך. לא מצאתי גם הוכחה לכך שהצבעתו זו תרמה להגברת המתח בינו לבין שרתוק, שנשא בקונגרס נאום גדול בזכות החלוקה.¹⁶ לדעתי אין להבין את התפטרותו מהסוכנות על רקע זה, מפני שאבי התמיד בעבודתו עוד שנתיים לאחר הקונגרס, וכשהתפטר כבר ירדה שאלת החלוקה מעל הפרק. אבי ניצל את ההזדמנות לטיול באירופה, ובמיוחד באנגליה הנערצת עליו. בלונדון נפגש מהביקור בכירת העולם הגדולה והתפעל מה'דקורציות' שפיאדו את העיד לרגל הכתרת המלך ג'ורג' השישי, כפי שסיפר בגלויה לאמי. הייתה זו נסיעתו היחידה מחוץ לארצות המזרח התיכון.

מיד כשחזר אבי ארצה התחילו להתגלע קשיים בעבודתו. האם סבר כי ששון ואחרים ניצלו את היעדרותו כדי להשתלט על נחלתו, והאומנם היו רגליים לרבר? ואם אמנם כך היה, מדוע הצליחו במזימתם ומה עשה שרתוק בעניין? המסמך הבא, שנמצא בין ניירותיו של אבי, הוא עדות חלקית לבעיה. זהו מכתב משרתוק לאבי. שרתוק כתב כנראה את המכתב בהיותו בדרך לז'נווה, להשתתף בדיוני 'חבר הלאומים' בשאלת ארץ-ישראל.¹⁷

מסמך

בכתב יד, על נייד של מלון 'קזינו פאלאס' (Casino Palace Hotel) בפורט-סעיד:

8.9.37

אהרן,

יחד עם השארית הסטטוס קבו [כך!] לגבי סמכות חתימתך על פקודות לסוכנים הקבועים יש צורך לבקר את רשימת הסוכנים כדי להתאימה לצרכי היום. זאת יעשה ב' [בדנרד (דב)] יוסף. אחרי הכל לא נתברר לי מעמדו של ק"ס [בערבית] – האם הוא נשאר

16 שרת, מדיני, ב, 267-280; וראו: גלבר, עמ' 198.

17 שרתוק יצא ב' 8 בספטמבר והגיע לז'נווה ב' 12 בחודש; ראו:

שרת, מדיני, ב, עמ' 297-298.

בשרותנו? האם יקבל משכורת בער החרשיים האחרונים? אם הוא יוצא מהעבודה – מה גורל תשלום הלוואתו? כל אלה תברר ותקבע עם ב"י.

אמרתי לב"י כי סמכותך נשארת בעינה ושיטת התשלומים תהיה פקודה מצדך לשלם ע"י י' שיף או ארזי.
חזק ואמץ ועבוד ואל תעכר רוחך ואל תתן למרירות עקרה להצטבר.
שלך מ"ש [משה שרתוק]

יש במכתב זה תערובת של הנחיות המצביעות על ביקורת ושל ניסיונות פיוס. שרתוק הרגיע את אבי כי דבר לא השתנה, אך גם הבהיר לו כי יהיה מעתה גורם נוסף שיפקח על עבודתו, ועם זאת מיהר להמליץ לו להשתקע בעבודה ולהתעלם מאותם דברים העלולים להעכיר את רוחו. נראה שהמלצתו של שרתוק לאבי לא הועילה, או שמהו פגע בו קשות והוא חש כי לא יוכל עוד להמשיך בעבודתו. שרתוק שב לירושלים באמצע אוקטובר, וכחמישה שבועות אחר כך הגיש לו אבי את התפטרותו, אך זו נדחתה על הסף.

שלושה מסמכים

1. בכתב יד על נייר לא מסומן:

ירושלים כ' כסליו תרצ"ח

24.11.37

לכבוד

ה' מ' שרתוק

ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית לא"י

כאן

אדוני היקר,

הנני מתכבד להודיעו כי מסיבות שאין כאן המקום לפדטן אני מגיש את התפטרותי מהעבודה במחלקה המדינית. אהיה אסיר תודה לכב' אם יואיל לקבל התפטרות זאת וגם יודיע עליה למנהל האדמיניסטרציה.

ירשני נא לנצל הזדמנות זו ולהביע לכב' את מיטב רגשי הוקרתי בעד יחסו האבהי אלי במשך שש שנות עבודתי עמו.

בכבוד רב

א"ח כהן

2. בכתב יד על פתק, מוצמד בסיכה למסמך הקודם:

אהרן,

המכתב המצורף הוא פרי עצבנות יתרה ותו לא. הוא אינו מביע את החלטתך השקולה ועל כן אינני יכול לקבלו.

25.11.37

מ"ש

3. בכתב יד על פתק

אהרון יקירי,

שמחתי לתשובה. איעצך להשמיר עד כלה את המכתב ואת ההרגשות שהביאוך אליו. ועוד הייתי רוצה לדבר אתך. צריך פעם אחת לישר את ההידורים [כך!] בתוכנו פנימה בינינו לבין עצמנו. שלך [חסר]

בשלב זה אם כן עדיין לא העלה שרתוק בדעתו לוותר על שירותיו של אבי, ואילו אבי התרצה להמשיך בתפקידו. שרתוק היה מודע לחיכוכים בעבודת הלשכה הערבית, אך סבר כנראה שניתן ליישבם. מכל מקום ברור שמהו השתבש בעבודתו של אבי מכאן ואילך. בתקופה זו היה עדיין המרד הערבי בשיאו, ודווקא אז, לאחר הצלחות מרובות בתקופת ראשית המרד, נקלעה עבודתה המודיעינית של הלשכה לקשיים מתסכלים. עובדה זו באה לידי ביטוי במה שאכנה 'מסמך שלושה'. זהו מכתב מודפס במכונת כתיבה מיום 21 בפברואר 1938 שהופנה אל מ"ש (משה שרתוק) מאת שלושה מן העובדים הבכירים בלשכה: א"ש (אליהו ששון) א"א (אליהו אפשטיין-אילת) ור"ז (ראובן זסלני-שילוח) – העובד הבכיר הרביעי בלשכה והוותיק מכולם היה אבי. המסמך אף חתום בראשי התיבות של שלושת מחבריו, ובסופו מצוין 'העתקה: לאח"כ'. עיקר תוכנו של המסמך פורסם על ידי גלבר,¹⁸ והעתקו נשמר בין ניירותיו של אבי. מהמכתב, הנפתח במילים 'בזמן האחרון מורגשת ירידה ניכרת בדמת האינפורמציה הערבית המקומית שלנו', והמסתיים בהצעה לקרוא 'להתיעצות של אנשי המחלקה הנוגעים בדבר למען נטכס עצה כיצד לשנות את פני הדברים', נשמעת ביקורת סמויה על עבודתו של אבי,

18 גלבר, עמ' 227.

שלא נזכר בו במפורש. מהעובדה שהשלושה ראו לנכון להתכנס, לחבר מסמך ולשלחו אל שרתוק מבלי להתייעץ באבי תחילה, ברור שהוא היה יעד הביקורת העיקרי שלהם. גלבר כתב בעניין זה:

אפשר מאוד שיש לראות את פניית השלושה לשרתוק על רקע נסיונותיהם לרחוק את דגליו של כהן. ידיעותיו של כהן בתקופה ההיא היו מבוססות בעיקר על שמועות שהיה קשה לבדוקן ולאמתן... הסיבה העיקרית לירידה בפוריות מקודתיו של כהן בארץ היתה נעוצה בפיוזורה של המנהיגות הפלסטינית עליידי השלטונות. האנשים שמהם שאבו מודיעיה הוותיקים של הלשכה את ידיעותיהם, ועל פעילותם דיווחו – נעצרו, גודשו או נמלטו מהארץ. במוקד הפעילות הפלסטינית לא ניצבו עתה עסקני הוועד הערבי העליון והמועצה המוסלמית העליונה... אלא מנהיגי הכנופיות במרחב הכפרי, הטורוריסטים שפעלו בערים ומבדחי הנשק. המודיעים הוותיקים של הלשכה... לא היו בעלי יכולת גישה אליהם, ומכאן נבעה הירידה בכמות המידע ובאיכותו.¹⁹

לכאורה הייתה אם כן בעיה אובייקטיבית: קשיים להגיע אל המקורות הוותיקים והצורך לגייס מקורות חדשים. ואמנם גלבר ציין כי 'כהן ניסה להדחיק ולרענן את מערך המודיעים המקומיים של הלשכה הערבית',²⁰ ונראה שאף הצליח בכך, כפי שעולה משפע המידע שהזכיר גלבר בהמשך דבריו.²¹ אבל גלבר רמז שהיה בפרשה זו גם עניין אישי. בקטע המצוטט לעיל הוא הציע לראות את המסמך 'על רקע נסיונותיהם' של השלושה 'לרחוק את רגליו' של אבי, אם כי הוא עצמו לא הזכיר בספרו עד שלב זה ניסיונות מעין אלה, אלא בדמוים בודדים ולא מפורשים. הוא הזכיר חיכוכים עם כניסתם של ששון ואפשטיין לעבודה בשנת 1934,²² וחילוקי דעות בין אבי לזסלני שחייבו את שרתוק להגדיר את סמכויותיהם במאי 1937, ושנמשכו גם אחד כך.²³ אולם הוא לא כתב במפורש על מאמצים קודמים של השלושה, חלקם או כולם יחד, להרחיק בפועל את אבי מהעבודה.

19 שם, עמ' 227-229.

20 שם, עמ' 229.

21 שם, עמ' 230-235.

22 שם, עמ' 128.

23 שם, עמ' 196-198.

התוצאה המידית של 'מסמך השלושה' אינה ירועה לי, וגלבר לא ציין אם התקיימה ההתייעצות שררשו השלושה ומה היו תוצאותיה. מיומני שרת עולה רק כי ב-6 במרס, כשבועיים אחרי כתיבת 'מסמך השלושה', קיים ישיבה עם ששון, זסלני ואפשטיין בקשר לנסיעת ששון לרמשק.²⁴ לא נזכרו ביומן נושאים אחרים שנרוננו בישיבה זו או בישיבה קודמת. ברור מכל מקום כי אבי המשיך בעבודתו עוד שנה וחצי, כך שכל הנראה יושרו ההדורים באותה שעה. ועדיין אני מבקש לחפש הסבר ענייני לבעיה ולא להסתפק בהסבר הנוח של תככים בין-אישיים. חשוב לי מאוד להבין את טיבה ואת איכותה של עבודת אבי באותה עת, ואם התאימו כישוריו לעבודה שאמור היה לבצע, או שמא התפתחה עבודת הלשכה לדרגה שבה כבר לא היה מסוגל להועיל. תכופות תהיתי על כך, כשאני מנסה ליצור לי תמונה ברורה ממעט המסמכים שבידי ומהאזכורים הבודדים בספרים. במיוחד התמיהו אותי במיעוטם ובקיצורים האזכורים של אבי ביומן המדיני של שרת. אילו באתי לשפוט לפי מקור זה, הרי תרומת אבי הייתה זניחה כמעט. אולם לאחר זמן הבנתי שהיומן כפי שהתפרסם מתאר את התקופה באופן סלקטיווי ביותר, וגם שאר אנשי הלשכה הערבית זכו בו רק לאזכורים מקריים, כך שלמעשה לא ניתן ללמוד ממנו הרבה על עבודת הלשכה.

ספרו של גלבר, המבוסס על חומר ארכיוני עשיר, משיב במידה רבה, אם גם לא חד-משמעית, על תהייתי. מן הספר עולה כי עבודתו של אבי הייתה פורייה ומועילה בכמה וכמה תחומים, הן באיסוף מידע והן במחקר ובהערכה, הן בפעילות מדינית רשמית או רשמית למחצה והן בפעילות מחתרתית בארצות ערב. הוא עסק בין היתר באיסוף ידיעות ממקורות מגוונים (האזנה טלפונית, סיענים יהודים, חומר גלוי), בגיוס ובהפעלה של סוכנים ערבים, בהערכה ובאימות של מידע ממקורות שונים ובכתיבת סקירות על פיהם. הוא גם ניהל את הקשר עם האמיד עבדאללה ועם שליחו אלאנסי, קיים פגישות יידוע לא רשמיות עם מנהיגים פלסטינים, החדיר מאמרים רצויים לסוכנות לעיתונות הערבית, ערך מסעות בארצות ערב, כולל אל קהילות יהודיות ואל מִצְטָפָא בְּרִיאָנִי בכורדיסטאן (הנקודה האחרונה אינה נזכרת אצל גלבר). כל זאת נוסף על פעילותו הישירה בהשגת מידע ברחבי הארץ במסווה ערבי. גלבר כתב כי עוד בספטמבר 1938 'הסתערב וחדר לעיר העתיקה כדי לעמוד

מקרוֹב על המצב שם.²⁵ קשה להאמין כי העז להסתכן כל כך אחרי עשר שנות פעילות מסוג זה ואחרי שכבר נחשף וספג איומים על חייו ואף הוכה.

אם תיאר גלבר את הדברים נכוחה, הרי ללא ספק הייתה חשיבות לעבודתו ולניסיונו של אבי, גם אם חסרו לו השכלתו המסודרת של אפשטיין, הקוסמופוליטיות של זסלני או קשריו של ששון בסוריה, ובעובדה שבתקופה מסוימת חלה ירידה ברמת היריעות שבתחום אחריותו, לא היה כדי להצדיק את דחיקת רגליו אל מחוץ למחלקה. עם זאת יש לדאוג את הדברים על רקע זמנם: מלחמה התחוללה בארץ, ודרוש היה מידע חיוני על כוונות האויב; אם האחראי לכך לא סיפק את הנחוץ, צריך היה להחליפו. אך עובדה היא שאבי לא שקט ולא נח והוסיף לפתח מקורות מידע חדשים כדי להתמודד עם הבעיה.

ההיגיון מחייב אם כך לשוב ולחפש את התשובה בתחום האישי. כאמור גם בתחום זה אינני חפץ לנקות את אבי מכל אשמה: טוב היה עושה אילו נמנע מלהטיף לאחרים כיצד לבצע את מלאכתם, ואילו לא היה ממהר להיעלב ולחרוד למקומו. אני נוטה לחשוב שבמידה רבה הכשיל את עצמו באופן זה, ושאלמלא כן היה שרתוק מוסיף לעמוד לצדו ולהבטיח את מקומו במחלקה בזכות כישוריו וניסיונו.

לא ידוע לי מה אירע בתחום היחסים האישיים בתקופה שבין פברואר 1938 ('מסמך השלושה') לספטמבר 1939, המועד שבו הגיש אבי בשנית את התפטרותו, פרט להערתו של גלבר ברבר המשך החיכוכים עם זסלני.²⁶ במכתב ההתפטרות השני שכתב, שלא כבראשון, נרמזה הסיבה שהניעה אותו להתפטר, אף שהפרטים נותרו עלומים. להלן נוסח המכתב במלואו.

מסמך

מורפס במכונת כתיבה, העתק פחם:

א"ח כהן

רוחמה, רחוב אלפנרדי, 5

ירושלים

י"א תשרי ת"ש

24.9.39

25 גלבר, עמ' 231.

26 שם, עמ' 198.

לכבוד
ה' מ' שרתוק
הנהלת הסוכנות היהודית
ירושלים
ארוני היקר,

כב' זוּכר, בלי ספק, כי לפני שנתיים בערך הגשתי אליו, בתור מנהל המחלקה המדינית, את התפטרותי וארוני לא קבלה. עכשיו, לנוכח היחסים הפנימיים השוררים בקרב עובדי המחלקה, אני מוצא עצמי נאלץ, להגיש אליו, בפעם השניה ולאחר שקול דעת רב, את התפטרותי מן העבודה במחלקה. הנני מבקשו הפעם בכל לשון של בקשה כי יקבלנה.
ירשני נא, להורות לו, בהודמנות זו, מקרב לב על יחסו האבהי אלי במשך שמונה שנות עבודתי עמו.

כבוד וביקר

[חתימה] א"ח כהן

נ"ב – כבעבר כן גם בעתיד אעמוד לרשותו, בכל אשר אדרש, לטובת המחלקה שהיא בעיני טובת העם.

נראה כי הפעם לא ניסה שרתוק להניאו מכוונתו וההתפטרות התקבלה. מספרו של גלבר עולה כי ב-11 בספטמבר עוד כתב אבי סקירה על מצב הביטחון בארץ בעקבות פרוץ המלחמה באירופה, וכי ב-24 בספטמבר (ביום שבו שנכתב מכתב ההתפטרות!) הגיש תזכיר על 'עמדת הערבים הארצישראלים כלפי ממשלות ההסכמה'.²⁷ לא נראה אם כן שעבדה עליו תקופת בטלה: הוא עבר עד הרגע האחרון במלוא המרץ. אם אמנם רחקו את רגליו, הרי לא עד כדי כך שלא הייתה לו עבודה או שלא יכול היה לעשותה בהצלחה אילו רצה. אמנם מה היה טיבם המדויק של מאבקי הכוח בין עובדי הלשכה טרם הצלחתי להבין די הצורך, וייתכן שנוצד מצב שהפך את המשך עבודתו של אבי לבלתי אפשרי. לצערי גלבר לא עסק בספרו בשאלת התפטרותו של אבי מהסוכנות פרט לאזכור קצר.²⁸ מספרו וכן מדיאיון שנערך עמו עולה הדושם שזסלני (ולא ששון) היה האחראי העיקרי לרחיקת רגליו של אבי.²⁹

27 שם, עמ' 302-303 והערות 30, 32.

28 שם, עמ' 198.

29 שם; עובל.

התאריך העברי מעיד כי מכתב ההתפטרות נכתב למחרת יום הכיפורים. האם ביום ההוא עשה אבי חשבון נפש וגמר בדעתו שלא יוכל להמשיך בעבודה? האומנם החליט 'לאחר שיקול רעת רב' או שמא בעידנא רריתחא? ואולי קיווה בסתר לבו שגם הפעם תירחה התפטרותו? האם סמך על שרתוק כי שוב יפרוש לרגליו את רשת ההצלה שתמנע את נפילתו לתהום?

אינני מסתכן בניחוש נועז מדי ואף לא בפשטנות יתרה, בסברי כי אבי חיפש תחליף לדמות האב שחסרה לו רוב שנות ילדותו והתבגרותו. אולי קיווה למצוא אותו בבן-צבי, אולי בארלוזורוב, אך לבסוף נמצא לו כנראה בשרתוק. לא בכדי כתב בשני מכתבי ההתפטרות שלו על היחס האבהי של שרתוק כלפיו. ומשהפנה לו שרתוק עורף היה השכר גדול. שרתוק היה האב שהכזיב, ובצורה אכזרית, גם אם נזקפו לזכותו המאמצים הקודמים לתמוך באבי ולפייס את רוחו. אולי ראה עצמו שרת גם הוא נבגד על ידי אבי, שנטש את משמרתו לאחר שלא הצליח להתגבר על רגשותיו ופרש מהתפקיד שלא הרגיש בו דצוי עור, ושילם לו על כך בהתנכרות. כמה אירונית ואכזרית היא העובדה כי דרכות הימים נמצא שרת באותו מצב בדיוק, נדחק החוצה ונאלץ להתפטר מתפקיד שהקדיש לו את מיטב שנותיו, ושחשוב היה כל כך שימשיך למלא.

שוב ושוב מדהימה אותי המחשבה שהנה זה עתה פרצה מלחמת עולם, ולכל בר דעת מובן כי העתיד צופן סכנות גדולות, ואילו אבי בחר דווקא בשעה זו לעזוב מקום עבודה בטוח ומכובד, כשאין בידו כל דרך מובטחת לפרנס את אשתו ושלוש בנותיו, שהצעידה שבהן נולדה דק חודש לפני כן. הייתה בצעד זה חריגה אחת בודדה ממסורת הנאמנות המוחלטת ומהנכונות לשרת את המטרה תמיד וללא תנאי שהפגין כל חייו. הוא בחר בשעה הגרועה ביותר להילחם את מלחמת העצמאות שלו כנגד כל האבות שבעולם וכנגד עצם המטרה שעל מזבחה התבקש להקריב לא דק את עצמו אלא אף את כבודו, לספוג לא רק מכות בחוץ אלא גם עלבונות מבית, ולקבל הכול באהבה. מאבקו עתיד היה להיות קצר, ובמהרה חזר לתלם, אך נאלץ לשלם את המחיר: מעתה השתרך מאחוד במקום להימנות עם המובילים.

אינני מתיימר לשפוט את אבי על מעשהו – ייתכן שאמנם באו מים עד נפש, ושנסיבות עבודתו הפכו בלתי נסבלות – כשם שלא אנסה להצדיקו בכל מחיר. מה שמציק לי הוא העובדה כי אינני יודע די הצורך להבין באמת את צעדו.

השנים הבאות

בעשדים ושלוש השנים הנותרות לחייו אחרי התפטרותו מהסוכנות עסק אבי בשפע רב של פעילויות במגוון תחומים רחב, ורק את חלקן אוכל לציין וגם זאת בקיצור, אבל עבודתו התאפיינה מעתה תמיד בחוסר נחת, בדילוג חסר סבלנות מעניין לעניין ולבסוף גם במאבקי כבוד קטנוניים, שהשחיתו את כוחו והעכירו את ימיו.

בשנה הראשונה אחרי התפטרותו ניסה אבי להתפרנס ממכירת ידקות, אך לא היה לו שמץ של חוש מסחרי ובמהרה הגיע עד פשיטת רגל. לאחר ניסיון כושל זה שב לפעילות ציבורית. בשנות הארבעים פעל בעיקר במחלקה הערבית של ההסתדרות ובמסגרת 'ברית פועלי ארץ-ישראל', גוף שנועד לאגד את הפועלים הערבים לצד היהודים, ושהצלחתו הייתה מוגבלת. בין היתר אדגן אבי שביתה גדולה של עובדי בתי המלון בירושלים, שדובם היו ערבים שהועסקו בתנאים מחפירים. לונדון ציין בהערה קולעת כי 'פעולותיה של ההסתדרות בקרב ערביי פלשתינה, מגלות את יפי מבוכתם של הסוציאליסטים היהודיים נוכח המאבק הלאומי: מחד גיסא, נישלו ערבים ממקומות עבודה יהודיים, ומאידך גיסא, חינוכו פועלים ערבים ברוח סוציאליסטית וקואופרטיבית'.³⁰ רומני שלאבי לא הייתה התלבטות בעניין זה: הוא האמין בלב שלם במשימת ההקמה של הבית הלאומי היהודי על כל הנובע מכך, ובה במידה האמין בזכותו של כל אדם, ערבי כיהודי, ליחס הוגן ולעבודה בכבוד. גם שנים אלה של עבודתו בהסתדרות דאויות למחקר, ואולי נוכל לשאוב מהן שמץ תקווה לדו-קיום יהודי-ערבי בימינו.

גם במרוצת שנים אלה שותף עדיין אבי בפעילות הביטחונית של היישוב. באוגוסט 1941 יצא לסוריה ושהה שם כחצי שנה במסווה של עובר 'סולל בונה', מסווה ששימש אותו כנראה בגיחות נוספות לסוריה עד 1943. כאן עמד שוב בקשרי עבודה עם ירדו מנועד דוד הכהן, שניצח על הפעולה הגלויה והחשאית של מוסדות היישוב בסוריה ובלבנון. בשובו ארצה כתב אבי עבוד המחלקה המדינית רוח מפורט על הלכי רוח ומגמות בקרב ההנהגה, בחוגים פוליטיים ובציבור בסוריה ובלבנון, על סמך חומר שאסף ממקורות גלויים וממפגשים עם פוליטיקאים ומעצבי

³⁰ לונדון. למרות הערכתי הרבה למאמציו של לונדון מחובתי לציין כי למרבה הצער המאמר מכיל אי דיוקים רבים; יש לקוות שחוקרי הנושא בעתיד לא ישתמשו בו כמקור מהימן.

דעת קהל. הוא סייע גם לש"י (שירות הידיעות) הערבי של ה'הגנה' וכן המשיך לתרום למחלקה המדינית בתחום שצבר בו ניסיון כה רב.³¹ כפי שכתב בסוף מכתב ההתפטרות שלו, הוא חשב על טובת העם, ובפיו לא הייתה זו מליצה.

עם פרוץ מלחמת העצמאות מונה אבי למנהל לשכת הגיוס בירושלים, ומילא תפקיד זה בתקופת המצור ועד שחרור העיר. בתום המלחמה ניתן היה לצפות כי במסגרת המנגנון המתרחב של המדינה הצעירה יזכה סוף סוף לתפקיד הראוי לניסיונו, אך התפקיד שנמצא לו היה קשה, תובעני, מסוכן ומרוחק ממרכז העניינים. בדצמבר 1948 מונה על ידי הוועד הפועל של ההסתדרות לנציג המחלקה הערבית בנצרת העוינת, והוטל עליו לבסס את פעילות ההסתדרות (והמפלגה כמוכן) בלבו של המעוז הקומוניסטי העיקרי במדינה. עד כמה שיש ביכולתי לשפוט הייתה הצלחתו בתפקיד רבה והתבטאה בין היתר בבחירת שני חברי כנסת ערבים מרשימה המקורבת למפא"י בבחירות הראשונות. הוא עתיד היה לעשות בתפקיד כפוי טובה זה כשלוש שנים, תוך ניתוק ממושך מבני משפחתו (שרק חודשים ספורים התגוררו איתו בנצרת), וכשניתן לו לבסוף לשוב לירושלים מצא את הדלתות נעולות בפניו.

ידידיו משכבר הימים ניסו לעזור לו במציאת תפקיד מתאים, כפי שמעידים העתקי המכתבים ששמר. בשלהי 1950 המליצו עליו הן יהושע פלמון, היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, והן בכור שטרית, שר המשטרה, למשרת האחראי לענייני ערבים במשרד הסעד. זסלני-שילוח, שלמרות החיכוכים ביניהם שמר לו רגשי ירידות, המליץ עליו לתפקיד מושל נצרת ('לפי מיטב הכרתי לא יכולת למצוא מועמד יותר מתאים לתפקיד זה' [מתוך מכתב לנעמן סתוי מיום 17 בינואר 1951]). אך כל אלה לא הניבו פרי. מכמיד לב במיוחד מכתבו של דוד הכהן שאביאו כלשונו.

מסמך

בכתב יד, על נייר של הכנסת הראשונה:

9.5.51

חיפה

אהרון חיים יקירי,

תסלה כי לא כתבתי לך כל הימים. והנה ימי הכנסת קרבים

מלכה ואהרן חיים עם שלוש בנותיהם: ירדנה (במרכז), ארלוזור (משמאל),
ושולמית (מימין), 1940 (צילום: ישראל ספקטור)

ושוב יזרמן לנו להפגש בירושלים אך בינתיים נקפני מצפוני על שתיקתי.

ולמעשה החלפתי עם משה משפט אחר בענינך אך ללא תוצאות של ממש. הוא ענה לי משהו הרומה לכך כי ישמח אם תעבוד כסגנו של פלמון אבל לכך צריך פלמון לתת הסכמתו. – אין דעתי נחה מתשובה זו במצב היחסים הקיים.

עור נשוחח בזה בירושלים וכינתים יהיה הדבר ביני לבינך.

שלך

רור הכהן

המסר ברור: לא רק ששרת לא היה מעוניין למצוא לאבי משרה בקרבתו, הוא אף לא היה מעוניין במיוחד לעזור לו למצוא עבודה אצל אחרים, ורור הכהן, שנקרא לתווך ביניהם, לא יכול היה להושיע. גם בן-גוריון לא מצא לנכון להטריח את עצמו בעניינו של אבי, או אולי לא רצה למנותו למשרה חשובה, משיקולים שלא אנסה לשערם, אף שהוא שהיה ככל הנראה האחראי לשליחתו של אבי לעבודה הקשה בנצרת (לפי ערותה של אמי זימנו בן-גוריון אליו והטיל עליו ישירות את התפקיד). בשנים הבאות מחל אבי לא אחת על כבורו ושלה לשני האישים מזכרים קצרים וארוכים שבהם ניתח את מצב היחסים עם הערבים בישראל ומחוצה לה והמליץ המלצות שונות לפעולה, כולל ררכי התקרבות אפשריות למדינות ערביות שונות; הוא נענה תמיד בתשובות מנומסות מפרי עטם של מזכירים ועוזרים כי הצעותיו יירוגו 'ככל כוכר הראש'. משרת עצמו נמצא מכל התקופה שלאחר עזיבת אבי את הסוכנות מכתב אחד ויחיד אל הורי, ובו התנצל שר החוץ על שלא יוכל להשתתף בחתונת בתם הבכורה כי יהיה באותה העת בחו"ל כדי לחתום על הסכם השילומים (מכתב בכתב ירו מיום 4 בספטמבר 1952). בשמונת כרכי יומנו האישי של שרת, שפורסמו בעריכת בנו יעקב, נזכר שמו של אבי פעם אחת בלבד, וזאת בקשר להיעדרותו של שרת מחתונה משפחתית שנייה:

היום קיבלה על עצמה ציפורה את חתונתה של ארלוזורוה, בתו של אהרן חיים כהן, שנערכה במלון 'המלכים' בירושלים, ואילו אני נסעתי לבתיים לחתונת בתו של משה מאיר עם אחד מפרחי משרד החוץ.³²

32 שרת, אישי, 1, עמ' 1648-1649 (אוגוסט 1956).

אבי המשיך לעבוד במחלקה הערבית של ההסתדרות עד 1955, ואז מונה לחבר מזכירות מועצת פועלי ירושלים. תפקידו האחרון במועצה היה מנהל מחלקת התרבות, ובר כבוד היה חבר מועצת העיר. בשתי המסגרות עסק בארגון פעילות תרבותית, וכן פרסם מאמרים בעיתונות והרצה בענייני העולם הערבי ובשפע עניינים אחרים שהעסיקוהו כל העת. בכל אלה לא מצא נחמה. היו אלה חיים של יום קטנות, רצופים סכסוכים ומאבקי כוח קטנוניים במפלגה, שנגרר אליהם כמו בעל כורחו, נלחם על כבודו כנגד עלבונות אמתיים ומרומים וכדי ביזיון וקצף.

נקודת אור בחייו היו היחסים עם יצחק בן-צבי. בשנים אלה היה אבי – כהגדרת רחל ינאית – 'בן בית הנשיא'. הוא יזם וארגן מגוון פעילויות, וחלקן הפכו למסורת: בית פתוח בחג הסוכות, מסורת הנשמרת עד היום (הוא עצמו היה מקשט את סוכת הנשיא בקישוטים צבעוניים שלמר להכין בילרותו כרי למכרם לפרנסת המשפחה), ומסיבה של שירי ערות במוצאי יום הכיפורים, מסורת שנשמרה גם בימי הנשיא זלמן שזר.

המכה האחרונה שהונחתה על אבי הייתה ההתכחשות להבנה כי ייכלל ברשימת המועמרים בבחירות לכנסת החמישית באוגוסט 1961 כנציג מחוז ירושלים במפא"י לצדו של משה ברעם; מועמד אחר, מרדכי זר, מונה במקומו ברגע האחרון כנציג השני של המחוז. אך אפילו מכה זו שספג לא גרמה לו לוותר על מחויבותו. הנאמנות המוחלטת למפלגה – גם היא דבר שאינו מובן עוד, בימים שעסקנים מכל דרג מדלגים לנוחותם ימינה ושמאלה. הוא נהג לומר שהמפלגה כמוה כאימא: מה זו לעתים כועסת ודוגזת ואחר כך סולחת, גם זו כך, וכשם שאין נוטשים את זו אין נוטשים את האחרת. למזלו אולי נחסך ממנו כאב הלב של הפילוג במפא"י. עשרים שנה אחרי פטירתו עוד שמעתי מאנשים שהצביעו למפלגת העבודה מפני שאמר להם להצביע תמיד 'א'.

בשנותיו האחרונות הזדקן אבי במהירות, קודם זמנו, וסבל מבעיות בריאות. דומה שהמריבות והתסכולים בשנותיו האחרונות תרמו לקיצור ימיו. מחלתו לא אובחנה במועד, ובכל מקרה ספק אם היה בכוח הדפואה להושיעו באותה עת. הוא לקה בשטף דם במוח ומת על שולחן הניתוחים בבית החולים 'הדסה' בירושלים בכ"ח באייר תשכ"ב. ארונו הוצב בבית ההסתדרות בירושלים. בן-צבי, שכבר היה אז חולה ומותש, בשנה האחרונה לחייו, בא לחלוק כבוד אחרון לפקודו בעבר וידידו זה שנים רבות. היה יום שרב של ראשית יוני, אך מאות רבות ואולי אלפים באו ללוויה. בתמונות שצולמו מגג אחד הבתים נראה רחוב שטראוס

במהלך מסע הלוויה מוצף המון אדם. העיתונים מלאו מודעות אבל ומאמרי אזכרה. רבים הזכירו את פועלו בתחומים מגוונים. אך כמנהגו של עולם, במהרה נשכח ושמנו נעלם מתודעת הציבור.

אבי ואני

כמיהתו העזה של אבי לבן היא תחושה שמעבר לתחום התנסותי. תשע שנים חלפו מאז הולדת בתם הרביעית, והורי, שכבר התקרבו לגיל העמידה, נואשו מהתקווה לבן. כשהתברר שאמי הרתה שוב, כבר נישאו שתיים מאחיותי, ואחותי הבכורה הייתה אם לילדים. אף שראו בכך משהו מביך במקצת, וכפי שהתברר לי לאחרונה – למרות חשש לשלומה של אמי, נגזר עלי לצאת לאוויר העולם. על ההתרגשות העצומה שאחזה את אבי עם הולדת בנו שמעתי סיפורים הרבה, אך לאחרונה נמצאה לי גם עדות כתובה. כבלוק מכתבים מצהיב, שחמק עד לאחרונה מעיני, מצאתי מכתב שישב אבי לחבר עבורי בליל הולדתי. המלאכה קשתה עליו והוא התחיל בה פעמיים. במהלך השבוע שעד הברית רשם משפטים חפוזים.

טקס ברית המילה נחגג ברוב עם, ושרת הוזמן להיות סנדק (לפי הצעת הנשיא בן-צבי, שהוא עצמו כבר שימש סנדק לבני אחותי), ונענה להזמנה. אולי התפייסו באמת סוף סוף שרת ואבי, עתה משאינה הגורל לשניהם להימנות עם מי שנדחקו מהשורה הראשונה של העושים אל השוליים? שרת היה אז, באוגוסט 1957, עורך הוצאת 'עם עובד' – שנתיים לפני כן עוד היה ראש הממשלה ושר החוץ, וביוני 1956 אולץ להתפטר גם מתפקיד שר החוץ. כשהתפרסם יומנו האישי חיפשתי אזכור לעניין, שמא אלמד משהו על מסכת יחסיהם של שני האישים ששבועו בחייהם מרורים הרבה. שרת נהג לרשום כל יום ביומנו במילים ספורות שלד תמציתי של אירועי היום, וכשהתפנה היה מרחיב ומפרט. רצה הגורל או המקרה, ושמא כוונה הייתה בדבר – ולאותו יום נותר רק שלד, ללא פירוט. האירוע נזכר במילה אחת בלבד: 'הברית'.³³

33 בימים 6 עד 17 באוגוסט 1957 לא כתב שרת יומן; לימים 12-13 אוגוסט רשם שלד בלבד. הרישום ליום שלישי 13 באוגוסט הוא כדלהלן: 'עריכת הספר, זלמן – "נהדר", הברית, שוב עריכה, אחת צ' וידנפלד, כץ, נסיעה ל"שרון", עריכה. תוספת מדינית' (שרת, אישי, ח, עמ' 2280).

מה באמת חשב שרת על אבי או חש כלפיו, לא אוכל לרעת. אוסיף רק כי שלוש שנים לאחר פטירת אבי, זומן לא רב לפני הסתלקותו המיוסרת, ביקרתי בביתו של שרת עם אמי ואחיותי, והוא קידמני בחיבה רבה. אף שמור עמי מכתבו אלי מאותה תקופה הפותח במילים 'לרי היקר'. אשר למה שאירע בברית עצמה לא אוכל למסור תיאור מהימן, ולא רק בשל קוצר ידו של הזיכרון לשחזר את אותו יום מכריע בחייו של כל יהודי. בשל התרגשותו הרבה, שכח אבי גם הפעם להזמין צלם.

אולי דווקא מפני שאיכרתי את אבי בטרם מלאו לי חמש, נותרו לי עשרות רבות של זיכרונות ממנו, שהתאמצתי לשמר. אני זוכר אותו שמח וזועף, מקדיש לי את מלוא תשומת לבו בשעות מסוימות ומתעלם ממני, שקוע בענייניו, בשעות אחרות. אמנם בחלוף השנים כבר אינני בטוח אם פניו חרותים בזיכרוני כפי שהיו באותה שעה או כפי שאני מכירם מהתמונות, וגם את קולו אינני מצליח לשחזר עוד. ולמרבה הצער הייתי צעיר מכדי להכירו באמת.

רבות סופר לי עליו, ואני השתדלתי ללמוד עוד. תחילה רצייתי לדעת, אחר כך ביקשתי להבין. איזה מין אדם היה באמת, מעבר לסיפורים ההופכים את אט לאגדות, מעבר לשברי הזיכרונות השבים ומתעצבים בלבות זוכריהם? בחיפוש פניתי אל המסמכים, אך ברבות הימים הבנתי שגם הם אינם מדברים תמיד בלשון גלויה, ושעדותם מוגבלת. למדתי כי לעולם לא אוכל לקבל תשובות מספקות על שאלותי, ושתמיד יישאר הספק אם הבנתי אותו לאשורו. אך עדיין אני מוסיף לנסות, גם כשכל תשובה מציבה שאלה חדשה. מהמעט שהבנתי אנסה לספר.

מה היה מיוחד בו? קודם כול, הנכונות המתמדת לפעול, לעשות, להתנדב לכל משימה. הוא היה אומר: במקום שאין איש, היה אתה איש. כזה היה טבעו מאז שחר ילדותו, כשיצא לפרנס את משפחתו בהיעדר אחר שיעשה זאת. הוא לא היה יחיד, בווראי לא בדורו, שהעמיד לא מעט חלוצים אמתיים. כמבט לאחור נראה כי התכונה המשותפת – והמפליאה ביותר – שלהם הייתה האופטימיות, האמונה שניתן ליצור דבר מה כמעט מלא כלום. ולכך נלוותה הנכונות, הכורח אולי, לקבל אחריות, לסבול אם צריך, לנהוג באומץ לב בכל שעה קשה. בחלוף השנים למדנו גם לבקר אותם, את אבי ובני דורו, לחשוף פגמים שללא ספק היו בהם ומעשים מכוערים שעשו לא פעם. התחלנו לגנות אותם דווקא על מחויבותם השורפת כול. אינני מבקש לחזור לאידאליזציה של פעם, שהרי אני מודע עד כאב לפגמים ולטעויות, אך בכל זאת הייתי רוצה

לשמר משהו מהקסם של מעשיהם. ובאשר לאבי ברצוני לומר: נדירים
 המקרים שבהם נעשה באומץ הלב שימוש טוב ויפה כל כך.
 תכונה נוספת שהייתה בו, והראויה במיוחד להערכה, היא אהבת החיים.
 באנרגייה מתפרצת הוא עבד, למד, טייל, אהב לאכול, לשיר ולרקוד. הוא
 היה מוקד השמחה באידועים ציבוריים ואפילו חזן מבוקש בכתי
 הכנסת. אהב גם להתלבש בהידוד, ונקלע לדילמה של רבים מבני דורו
 בין המוסכמה של ההופעה ה'מעמדית' בצווארון פתוח לבין ההנאה
 שבלבישת חליפות ועניבות מהודרות. אבל רוב חייו נאלץ ממילא לחיות
 בצמצום, ורק חודשיים לפני מותו זכה לעבור לדירה מרווחת.
 אם נכפלו בו עוז הרוח ואהבת החיים, הרי שולשה בו החמלה.
 כאן לא הייתה העמדת פנים או תועלתיות: עמוק בלבו אכפת היה
 לו סבלו של כל אדם. על בשדו למד חרפת דעב, ולא יכול היה לשאת
 מדאה רעבים ועזובים והיה אוספם לביתו. המחיר היה כבד, בעיקר
 לבני משפחתו, שאף הם ידעו לא אחת מחסור, ושחיו מרבית השנים
 בצפיפות חונקת. אבל כזה היה טבעו ולא יכול היה לשנותו: הוא דאג
 לכולם, לקרובי משפחה ולזרים כאחד.
 רבים זכרו אותו באהבה ובהערצה. פגשתי אנשים קשי יום, יהודים
 וערבים, שעזר להם במציאת פרנסה, ושהזכרת שמו העלתה דמעה
 בעיניהם. פגשתי בחבריו לעבודה בזמנים שונים שגם כעבור שנים
 כאבו את אבדנו. עשרים וחמש שנה אחרי מותו עוד היה בכוח שמו
 ליישר עבורי הדורים במבוכי הביורוקרטיה ההסתדרותית. פקיד סרבן
 התרכך במפתיע בביקור חוזר, שכן בינתיים – שלא ביזמתי – נודע
 לו ייחוס: 'למה לא אמרת לי שאתה בנו של המנוח?'.
 אהבתו לספרים לא ידעה גבול והתבטאה הן בקריאה והן באיסוף,
 ברכישה ובשימור. ספרים שקנה בנסיעותיו בארצות ערב מסר לכריכה
 מהודרת. והיה לו הרגל מגונה למדי (שירשתי ממנו בדרך עלומה)
 של קריאה חוזרת ונשנית באותם ספרים (הוא קרא יום יום בכתבי
 בדל כצנלסון כבתנ"ך). הוא התאמץ לכתוב דברים בני קיימא מעבד
 למאמריו בעיתונות, ובין ניירותיו נמצא חומר רב שאסף על מנהגי
 יהדות ואסלאם, על קהילת יהודי פרס ועל עניינים אחרים. אבל הוא
 לא התמיד, כי שלט בו ההרגל להתחיל בהתלהבות מפעלים רבים אך
 לא להביאם לידי מיצוי, ובקוצר רוח היה פונה לעניין הבא.
 לחולשתו זאת אפשר להוסיף עוד רשימה לא קטנה של דברים
 שייזכרו לחובתו. למדות חינוכו החלוצי דבק בו משהו מהפטריארך
 המזרחי (או בלשון ימינו – שוביניסט גברי). יחסו לאמי, למרות

מלכה, אהרן חיים ורורן בנימין כהן, יולי 1960

אהבתם, היה חונק ומגביל, ובהיעדרויותיו הממושכות מהבית הטיל עליה עומס בלתי אפשרי כמעט. היו בו עקשנות, דעתנות וחרדה מתמדת לכבודו, ואלו תרמו לנפילתו ומנעו ממנו מלהביא את כישורנותו לידי מיצויים הראוי.

כל כך הרבה יש עוד לכתוב על האיש הזה רב הסתירות, המרשים והאהוב, המשעשע והמרגיז, על אופיו וקורותיו, אהבותיו ושנאותיו, הצלחתו וכישלונו. גם אם איחשב עד משוחר אני יכול לטעון בביטחון: הוא ראוי לביוגרף מוכשר. אולי עוד ימצא לו.

סוף דבר: שכחה וזיכרון

מדוע לא נכתב הסיפור עד כה? אחרי הכול הותיר אחריו אבי צאצאים ובני משפחה רבים שיכלו לספר את סיפורו ולדאוג לפרסומו. הסיבות לכך רבות, ובוודאי אינן פשוטות. בעיה עיקרית הייתה מציאת חומר. אבי רשם יומן תקופות קצרות בלבד, וזיכרונות מסודרים לא הספיק לכתוב. בעבר ניסו אחיותי לאסוף חומר ונתקלו בקשיים רבים, שכן הגישה לארכיונים לא הייתה קלה. רבים ממכריו של אבי סירבו לדבר. ירדו שמואל שלמון, איש ההסתדרות, סיפר לאחותי כי זמן מה לפני מותו בא אליו אבי ואמר כי לבו מלא עד לבלי הכיל והוא חייב לחלוק את סודותיו עם מישהו. אך בטרם פרק את אשר על לבו השביע את חברו על ספר התנ"ך כי ייקח עמו אל קברו את כל מה שישמע ממנו. שלמון קיים את השבועה ועד יום מותו סירב לגלות את אשר סיפר לו אבי. דוד הכהן, שגם אליו פנתה אחותי בבקשה שימסור עדות, סירב בכל תוקף. מה הם הסודות שנשמרו בקנאות כה רבה? האם המדובר באותם עניינים חשאים הנחשפים עתה במסמכי הארכיונים, ושבשעתם נראו לבעליהם הרי גורל? או שמא היו גם מעשים שאין להם זכר במסמכים, ושאינם עתידים להתגלות? ואולי ניסו רק להגן על כבודם של חברים לבל ייחשפו בקטנוניותם ויתבזו על מריבותיהם חסרות התכלית? המוות נוצר את פיות גיבורי המעשים, ואנו ניוותר לעולם בספק אם עלה בידינו פענוח סודותיהם לאשורם אם לאו. אין זאת אלא שספק זה הוא מטבעו של עולם, ואולי טוב שכך.

בחיינו לא זכה אבי שפעולתו תוכר ברבים, אולי משום שהשעה הייתה מוקדמת מדי. אך גם בשנים הבאות, כשהפכו סודות רבים נחלת הכלל, ושמותיהם של הפעילים בתחום המודיעין ביישוב נודעו

בציבור, דומה היה שאיש כמעט אינו טורח לזכור ולהזכיר את מי שהיה החלוץ בתחומי פעולה רבים שהתמסרו אחר כך. בריאיון עמו נגע גלבר גם בחירת היעלמותו של אבי מההיסטוריה של התקופה וטען שניסו להשכיחו: 'אלה שבאו אחריו – עזרא רנין ואחרים – רצו להיחשב כמייסדים'.³⁴ אולי באמת, כפי שרמזו גלבר ואחרים, היה ניסיון מכוון להשכיח אותו, אף שאינני שש להאמין בכך. אחרי הכול היה כאן גם תהליך טבעי: בני אדם רבים מספור נפלו בשולי דרכה של ההיסטוריה, ומספר הנשכחים רב עשרת מונים ממספר אלה ששמם נשתמר. רווקא את העובדה שאנשים מסוימים זוכים להנצחה יש לראות כיוצאת דופן. כמו כן ניתן לטעון: לאבי עצמו, בחייו, היה חשוב שיוכר, וזהו צורך מובן, אך אחרי מותו, איזו חשיבות יש לכך? הרי המתים אינם יודעים מאומה ואין עור להם שכר, ומה בצע להם אם נשמר או נשכח זכרם? מה תועלת יש להם ב'צרק' שיש לעשות עמם כביכול? התשובה האחת שיש בידי היא כי לא למתים חשוב הרבר אלא לחיים, כל עוד יחיו. הטעם שיש לבקש במשימת ההנצחה הוא הטעם הנעים של הניצחון, הנלווה להרברת השכחה על ידי הזיכרון. סיפוק כלשהו יש בכך, ניצחון – אמנם חלקי וקטן – על המוות, כמידת אנוש. התשובה האחרת היא כי בעל כורחנו, אם נחפוץ בכך אם לאו, חיינו קשורים בעבר, וכוחות סמויים בנו מאלצים אותנו להעירו מרצונו. לעתים זהו כוח אפל וקשה, לעתים אפילו כוח האהבה.

ברבות הימים גולגלה המשימה אלי: מה ראוי יותר מכך שהבן, היורש, הוא שיספר את סיפורו של אביו. ואני אמנם נמשכתי למשימה, אף שמתוך מאבק פנימי קשה, שכבל את ידי ומנע ממני לעמוד בה בסופו של דבר. נברתי ארוכות בערמות הנייר שנותרו בכיתנו ללא סדר – מכתבים, מעט יומני עבודה, הרבה חומר שאסף אבי להוצאות, למאמרים וכהכנה למפעלים שלא השלים, וניסיתי להטיל בהם סדר כלשהו. עמדו לנגד עיני כמה דוגמאות לכנים שהנציחו את שם אביהם, והמופלא שבהם הוא ללא ספק מעשהו של יעקב שרת, שערך את יומני אביו, ושהוסיף ומוסיף לנצור את זכרו ולהגן על שמו בקנאות. ללא היכרות אישית אני מעז לנחש כי יכול היה לעשות זאת לא רק בשל קרבתו הרבה לאביו, אלא מפני שרכש תחילה ביטחון עצמי ביכולתו שלו. כל בן נלחם את מלחמת העצמאות שלו באביו בצורה זו או אחרת. למדות

הקושי והכאב שמלחמה זו עלולה להסב, אני מקנא במי שיכלו לעשות זאת כנגד אב חי וקיים, ולא כנגד זיכרון של דמות היסטורית שאין עוד בכוחה להשיב תשובות. הקושי היה רב מדי, והסיפור לא נכתב. לבסוף גמלה השעה. סברתי ומצאתי כי לא עלי המלאכה לגמור, וכי אין אני חופשי להיבטל ממנה. גם אם לא אכתוב את הספר השלם על אבי או על המשפחה, לפחות אכתוב דברים מעטים אלה ואהיה לפה לאבי, לאמי וליתר בני משפחתי שלא זכו לספר את סיפורם, כדי שכל החפץ בכך יוכל לדעתם, וזכרם לא יסוף מזרעם.

קיצורים ביבליוגרפיים

אוליצקי	יוסף אוליצקי, אמנות הדפוס: 400 שנים לאמנות הדפוס בארץ ישראל, צפת תשל"ג
גלבר	יואב גלבר, שורשי החבצלת: המודיעין ביישוב, 1918-1947, תל-אביב תשנ"ב
הכהן	רפאל חיים הכהן, אבנים בחומה, ירושלים תשל"ל
הראבן	שולמית הראבן, עיר ימים רבים, תל-אביב תשל"ג
לונדון	ירון לונדון, 'המסתערב הראשון', ידיעות אחרונות: שבעה ימים, 25 בדצמבר 1992.
ענבל	לאה ענבל, 'אילו רק הבינו אותם: ריאיון עם יואב גלבר', על המשמר: חותם, 11 בדצמבר 1992
רן	ירון רן, שורשי האופציה הירדנית: עבדאללה והסוכנות היהודית: אנטומיה של יחסים 1921-1948, תל-אביב 1991
שפירא	אניטה שפירא, 'פרשת האופציה על אדמות האמיר עבדאללה בע'ור-אליכבד: ראשית הקשר בין ההנהלה הציונית והאמיר עבדאללה', הציונות, ג (תשל"ד), עמ' 295-345
שרת, אישי	משה שרת, יומן אישי, א-ח, תל-אביב 1978
שרת, מדיני	—, יומן מדיני, א-ה, תל-אביב תשכ"ח-תשל"ט
תדהר	דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, ד, תל-אביב 1959